

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 908(497.4Komen)"1900/1945"

Prejeto: 30. 6. 2015

Jasna Fakin Bajec

dr. etnoloških znanosti, prof. zgodovine, Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Raziskovalna postaja Nova Gorica,
Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: jasna.fakin@zrc-sazu.si

Komen – kraški Pariz. Interpretacija krajevne zgodovine na podlagi ustnih in časopisnih virov iz prve polovice 20. stoletja

IZVLEČEK

Osrednji namen članka je predstaviti krajevno zgodovino Komna v prvi polovici 20. stoletja, ko so krajanje živeli pod žezlom dveh vlad: avstro-ogrske in italijanske. Ker so bile v drugi svetovni vojni (15. februarja 1944) Komen in tri sosednje vasi požgane, vojna vibra pa je uničila zunanjo podobo vasi, družinske, občinske, cerkvene in šolske arhive, je interpretacija lokalne zgodovine predstavljena na podlagi primerjave in analize individualnih spominov, dopisov iz časopisov Soča, Edinost in Goriška straža ter ohranjenih starih razglednic. Pod drobnogled je bil postavljen razvoj občinske uprave, gospodarstva, turizma in kulturnega življenja.

KLJUČNE BESEDE

krajevna zgodovina, Kras, Komen, občinska uprava, turizem, prosvetna društva

ABSTRACT

*KOMEN – THE PARIS OF THE KARST.
INTERPRETATION OF LOCAL HISTORY BASED ON ORAL AND NEWSPAPER SOURCES FROM
THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY.*

The main purpose of this article is to present the local history of village Komen in the first half of the 20th century, when the inhabitants lived under the scepter of the two governments: the Austro-Hungarian and Italian. Since in the Second World War (15 February 1944) Komen and three neighboring villages burnt down, the maelstrom of the war destroyed the external image of the village, familiar, community, church and school archives, the interpretation of the local history is presented on the basis of the comparison and analysis of individual memories, letters from newspapers Soča, Edinost and Goriška straža and preserved old postcards. Under the microscope was exposed the development of the municipal administration, economy, tourism and cultural lives.

KEY WORDS

Local history, Kras (Karst), Komen, the municipal administration, tourism, cultural associations

Uvod – zakaj zapisati krajevno zgodovino

Raziskovanje in zapis krajevne zgodovine je danes želja mnogih krajanov, ki želijo spoznati življenje njihovih prednikov. Za razliko od moderne dobe,¹ ko sta krajevna zgodovina in njena dediščina za mnoge lokalne prebivalce predstavljali nepomembne pomnike iz preteklosti, mnogokrat tudi elementa revščine in nazadovanja,² za zgodovinsko stroko pa nezanimivo raziskovalno polje (poudarek je bil namreč na politični zgodovini), je danes raziskovanje spominov, izkušenj, znanj in drugih praks iz vsakdanjega načina življenja aktualna tematika. Postmodernistični preobrat konec 20. stoletja je namreč s teoretsko, etimološko in praktično samorefleksijo humanistov tudi na področju razumevanja vloge zgodovine prinesel nov pogled. Zgodovinarji so kot pomemben zgodovinski vir začeli vrednotiti tudi izkustva in prakse ljudi, ki so sicer umeščeni v širše svetovne družbenopolitične, ekonomske in kulturne procese, vendar delujejo tudi pod vplivom lokalnih zgodovinskih, kulturnih in geografskih posebnosti. Po besedah zgodovinarja Giovannija Levija igrajo prav dejanja in akcije ljudi v manjših lokalnih območjih »pomembno strategijo, ki lahko včasih trajno zaznamuje politično stvarnost«.³

Hkrati so nove družbenopolitične spremembe povezane z globalizacijskimi procesi, liberalizmom in komodifikacijo kulture spodbudile popularizacijo zgodovine. Če pri tem prezremo »izrabo« zgodovine za ideološke namene političnih strank, lahko popularizacija krajevne zgodovine v manjših skupnostih prinaša pozitivne učinke. Zgodovina je namreč lahko ključni element za izražanje kolektivne oz. vaške/lokalne identitete in vključevanje posameznika v določeno skupnost (nacionalno, regionalno, lokalno). Z razvojem tržnega kapitalizma, ko je tudi kultura podvržena globalnemu trgu, pa sta krajevna zgodovina in njena dediščina postali tržni produkt, ki skup-

nostim lahko pomagata pri turističnem razvoju.⁴ Pomen zgodovine vsakdanjega življenja pa se kaže tudi pri vzpostavljanju vzdržnega razvoja.⁵ Ker so bili včasih ljudje veliko bolj odvisni od naravnih pogojev, so vzdržno rabili naravne materiale in glede na specifičnost naravnega okolja tudi razvijali domače obrti in industrijo. Poznavanje zgodovine načina življenja lahko pripomore pri nadgrajevanju, spreminjanju in prilagajanju starih znanj za sodoben razvoj.⁶ Hkrati so znanja s področja agrarne zgodovine pomemben vir za vzdržni razvoj ranljivih kulturnih krajin, kot je tudi Kras.

Na slovenskem delu Krasa se s poglobljenimi monografskimi deli, ki opisujejo politični, socialni in kulturni razvoj vasi skozi različna zgodovinska obdobja, ponašajo vasi Kobjeglava in Tupelče,⁷ Sežana,⁸ Orlek,⁹ Hrpelje,¹⁰ Divača,¹¹ Kačiče¹² in Volčji Grad.¹³ Večina omenjenih strokovnih monografij je izšla izpod peresa t. i. nešolanih zgodovinarjev,¹⁴ kar je tudi posledica popularizacije stroke. Čeprav smo strokovnjaki do njihovega dela velikokrat kritični, je treba priznati, da so lahko njihova dela pomemben vir za nadaljnje poglobljene znanstvene raziskave. Navadno domači, nešolani zgodovinarji v proces raziskovanja in pisanja krajevne zgodovine pritegnejo tudi druge krajane, ki domačemu raziskovalcu lažje pripovedujejo lastne spomine, zaupajo družinske dokumente ali fotografije kot tujemu strokovnjaku.

¹ Uveljavljenih je več interpretacij o začetku modernega obdobja. Večina avtorjev za začetek nove dobe navaja 17. stoletje s pojavom znanstvene revolucije oziroma 18. stoletje z dobo razsvetljenstva ali razuma, njen višek pa vidijo v 19. stoletju z industrializacijo in političnimi revolucijami. V članku sledim tezi zgodovinarja Petra Vodopivca, ki sicer priznava, da so se začetki modernizacije na Slovenskem kazali že v 19. in prvi polovici 20. stoletja, vendar vse do nove ideologije socializma Slovenija ni imela podobe moderne industrijske družbe (prim. *Od Pohlinove slovnice*, str. 363; Fakin Bajec, *Procesi*, str. 31–43).

² To se je zlasti kazalo v mačehovskem odnosu do kmečke kulture (prim. starih kmečkih hiš, razpoznavnih lokalnih arhitekturnih detajlov ipd.), ko so ljudje brezčutno uničevali lokalne posebnosti in v duhu modernizacije gradili nove, univerzalne stanovanjske enote (prim. tipске hiše, značilne za 70. in 80. leta 20. stoletja).

³ Poleg tega lahko vsakdanje zgodbe skupine ljudi, udeležene v dogodkih, ki so lokalni, vendar povezani s političnimi in ekonomskimi zadevami širšega družbenega prostora, zastavljajo zelo sugestivna vprašanja o motivacijah in strategijah političnega, kulturnega in socialnega delovanja (Levi, *Nematerialna dediščina*, str. 12–14).

⁴ Razvijajoča se svetovna turistična industrija čedalje bolj ceni pristnost in domačnost iz lokalnih okolij, kjer prebivalstvo manjših vasi trži svoje domače, s tradicijo povezane produkte (prim. krajevni muzeji). Čeprav tudi pri komodifikaciji kulture prihaja do izkrivljanj resnic, je ključno, da so v proces (po)ustvarjanja dediščine vključeni različni deležniki, zlasti stroka, politična javnost, gospodarstveniki in lokalno prebivalstvo, ki je ključni akter ohranjanja in razvijanja kulture (prim. Fakin Bajec, *Procesi*, str. 217–226).

⁵ V Sloveniji se srečujemo z različnimi prevodi pojma *sustainable development*. Uveljavljajo se izrazi, kot so uravnotežen, trajno uravnotežen, sonaraven, sonaravno uravnotežen, vzdržen, usklajen, zdrav in obstojen, okolje ohranjajoč, trajnosten razvoj. Po Ani Barbič se je Republika Slovenija odločila za uporabo pojma vzdržen razvoj, ki ne zajema le vzdržen razvoj okolja, temveč tudi gospodarsko, okoljsko in družbeno vzdržnost (Barbič, *Izzivi in priložnosti podeželja*, str. 17). Ker je v Sloveniji vse več prizadevanj po uveljavitvi izraza vzdržen in ne trajnostni razvoj, saj bolje opredeljuje novo razvojno politiko, se v članku poslužujem tega prevoda.

⁶ Prim. Fakin Bajec in Poljak Istenič, *Kako s pomočjo*, str. 173–180; Jackson, *Local and Regional*.

⁷ Abram, *Kobjeglava in Tupelče skozi čas*.

⁸ Skrinjar, *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa*.

⁹ Birska, *Orlek in Orlečani*.

¹⁰ Grželj, *Kronika Hrpelje: ob 700-letnici prve pisne omembe Hrpelje*.

¹¹ Potokar, *Divača na stičišču poti*.

¹² Potokar, *Kačiče na Krasu*.

¹³ Guštin (ur.), *Volčji Grad*.

¹⁴ Razen Zbornika *Volčji Grad*, ki je izšel v okviru projekta Občine Komen *Predstavitev vasi Volčji Grad in železnodobnega gradišča Debela Griža* (sredstva LEADER) in pri katerem so sodelovali strokovnjaki iz različnih raziskovalnih in dediščin-skih institucij, so avtorji vseh drugih monografskih del nešolani zgodovinarji.

Ohranjanje spomina, tradicije, znanj in drugih praks pa je še posebej dragoceno v krajih, ki so bili zaradi vojnih grozodejstev požgani. Ker je vojna lahko kraju in krajanom pustila desetletne rane, marsikje prav procesi raziskovanja, javne diskusije in komemoracije o kolektivnih izkušnjah (prim. begunstvo) ublažijo nastalo rano. S to izkušnjo so se soočili tudi vaščani kraja Komen in sosednjih vasi spodnjega dela Krasa. Krajanom je v 20. stoletju krut pečat pustila druga svetovna vojna, v kateri so bili Komen in tri sosednja naselja požgane (Divči, Tomačevica in Mali Dol). Vojna vihra je spremenila vizualno podobo vasi in uničila družinske arhive (razne osebne dokumente in fotografije), občinsko dokumentacijo, cerkvene matične knjige in šolske kronike, ki bi danes govorili o življenju v vaseh. Za odkrivanje in spoznavanje zgodovine vsakdanjega življenja so tako poleg malo ohranjenega arhivskega in časopisnega gradiva dragocena pričevanja vaščanov. Čeprav spomini ne veljajo za popolnoma verodostojen zgodovinski vir, saj niso natančno podatkovno opredeljeni (netočen čas), obnavljanje spomina pa je podvrženo številnim kulturnim in mentalnim procesom, postajajo tudi ustni viri vse pomembnejši dokumenti za zgodovinopisje, ki pa nujno potrebujejo kritično analizo in primerjavo z drugimi pisnimi in materialnimi dokazi.¹⁵

Namen članka je na podlagi analize zbranih spominov Komencev,¹⁶ vaščanov iz sosednjih vasi in dopisov iz takratnih časopisov (*Soča, Edinost* in *Goriška straža*) interpretirati del zgodovine življenja v Komnu v prvi polovici 20. stoletja. V članku so poglobljene nekatere zgodovinske ugotovitve, ki so jih v Komnu v devetdesetih letih 20. stoletja zbrali in objavili krajanji, ki so kot nešolani zgodovinarji (s pomočjo strokovnih sodelavcev) začeli diskurz o pomenu krajevne zgodovine za utrjevanje vaše identitete in ohranjanje spomina za naše zanamce.

Intenzivno zbiranje zgodovinskega gradiva se je začelo leta 1993, ko je Krajevna organizacija Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 pripravljala 50. obletnico požiga vasi. Izdali so zbornik *Iz požganih domov v izgnanstvo*,¹⁷ v katerem so objavili pričevanja ljudi o življenju v izgnanstvu v Nemčiji in kroniko župnika Viktorja Kosa.¹⁸ Ker je bila knjiga med krajanji izredno dobro sprejeta in mnoge izmed njih spodbudila k nadaljnjemu raziskovanju, sta se že v

naslednjem letu oblikovala dva andragoško-študijska krožka. Študijski krožek *Komen skozi čas* (vodila ga je Alenka Kariž) je zbral materialne in pisne vire o kraju. Člani krožka *Običaji na Komenskem Krasu* (vodila ga je Erna Stantič) pa so zbrali podatke o šegah in navadah ob večjih cerkvenih praznikih in zgodovini cerkva. Strokovno je krožkoma pomagala zgodovinarica Ivanka Uršič, sodelavka pokrajinskega arhiva v Novi Gorici. Zbrano gradivo so objavili v knjigi *Komen skozi čas in običaje*,¹⁹ v kateri so tudi objavljene razglednice danes pokojnega vaščana Jožeta Volčiča, ki je istega leta za javnost odprl svojo zasebno zbirko. V naslednjih letih so izpod peresa osnovnošolcev, dijakov in študentov izšle nove, poglobljene zgodovinske raziskave in domoznanske publikacije.

Zagnanost krajanov, ki je nekoliko zamrla po praznovanju 750. obletnice prve omembe župnije Komen leta 1997 (v nekoliko manjši obliki se je pojavila ob praznovanju 60. obletnice požiga vasi leta 2004 s postavitvijo razstave *Naših 60 let. Kulturni, gospodarski in družbeni razvoj v vaseh Komen, Divči, Mali Dol in Tomačevica*), je v naslednjih letih zaznamovala tudi moje osebne raziskovalne interese.²⁰ Ker se pri svojem raziskovanju ukvarjam tudi z novimi koncepti uporabe krajevne zgodovine, zlasti starih znanj za vzdržni razvoj lokalnih okolij, lahko predstavljeno interpretacijo beremo tudi kot osnovo za nadgradnjo praks, ki so bile v Komnu že razvite, vendar so zaradi različnih družbenopolitičnih in gospodarskih razmer zamrle, danes pa jih lahko na novo (po)ustvarimo in nadalje razvijemo. S kulturnega in gospodarskega (zlasti turističnega) vidika se je v časopisju iz obdobja med svetovnima vojnima za Komen uporabljala besedna zveza kraški Pariz ali metropola spodnjega Krasa. Danes bi lahko lokalni politiki, gospodarstveniki, društva in drugo prebivalstvo ponovno gradilo na že uveljavljenih tradicionalnih praksah, ki jih predstavljam v članku, vendar prepletenih z inovativnimi elementi sodobnega časa (prim. ekološki turizem).

Splošno o zgodovini Komna

Prvi pisni podatki o Komnu segajo v leto 1247, ko se prvič omenja Župnija Komen. Dokument, ki je bil objavljen v knjigi *Sinodi Aquileiese* avtorja Giacoma Marcuzzija iz leta 1910,²¹ velja po do sedaj znanih

¹⁵ Več o razvoju ustne zgodovine, rabi ustnih pričevanj in kritični analizi ustnih virov glej: Verginella, *Zgodovinopisna*; Klavžar, *Intervju*; Širok; *Kalejdoskop*.

¹⁶ Pripovedi sogovornikov nisem prevedla v knjižni jezik, temveč jih ohranila v pogovornem jeziku. S tem sem želela ohraniti tok misli in občutke.

¹⁷ Uršič, Jazbec (ur.), *Iz požganih domov v izgnanstvo*.

¹⁸ Dekan Viktor Kos, ki je v Komnu deloval v letih 1932–1971, je s krajanji odšel v begunstvo in jim pomagal preživeti hudo preizkušnjo. O požigu vasi in internaciji je napisal kroniko, ki je izšla tudi v knjigi Dorice Makuc *In gnojili boste nemško zemljo* (1990).

¹⁹ Budal idr., *Komen skozi čas in običaje*.

²⁰ V prvem letniku študija etnologije in kulturne antropologije (FF, UL) sem pripravila nalogo *Komen in njegova zgodovina na starih razglednicah* (1997). V naslednjem letu je izšla seminarska naloga *Način življenja komenskih izgnancev v Nemčiji od leta 1944 do leta 1945*. Za skupno diplomsko nalogo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo in Oddelku za zgodovino (FF, UL) pa sem raziskovala *Razvoj turizma v Komnu in okoliških kraških vaseh v času med prvo in drugo svetovno vojno* (2002).

²¹ Dokument hranijo v Kapiteljskem arhivu v Vidmu, *Documenta Historica*, vol. V (A.1247). Več gl. Höfler, *Gradivo*, str. 139; Paschini, *Storia del Friuli*, str. 338.

Razglednica Komna, ki prikazuje del kovačije (na levi), pošto in del karabinjerske stavbe. Razglednica je bila odposlana leta 1924 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

podatkih za prvo pisno omembo tudi kraja.²² Komen je bil prafara oglejskega patriarhata in je zajemala celoten Komenski Kras.²³

Od 12. stoletja so zemljo v okolici Komna upravljali Goriški grofje.²⁴ Z njihovim izumrtjem leta 1500 so posesti prišle v roke Habsburžanov, ki so zemljo dajali v zakup svojim vazalom. Med njimi velja izpostaviti grofe Cobenzle, ki so v letih od 1508 do 1810 upravljali bližnji grad v Štanjelu, ter grofe Lanthierije, ki so od leta 1646 do druge svetovne vojne imeli v lasti grad Rihemberk v današnjem Braniku. Do druge polovice 19. stoletja je Komen s soslednjimi vasmi predstavljal agrarno vaško skupnost – župo, ki jo je vodil župan. Skrbel je za pobiranje, oddajanje dajatev in davščin ter redno opravljanje tlake, ki so jo omenjenim vazalom opravljali tudi prebivalci Komna.²⁵ Razvoj t. i. moderne občine pa beležimo po letu 1850.

V spominih krajanov se je življenje pod žezlom Habsburžanov in Avstro-Ogrske monarhije ohranilo kot eno najlepših obdobji, ko se je Komen zaradi no-

vih liberalnih nazorov, agrarne revolucije in postopne industrializacije čedalje bolj socialnopolitično, kulturno in gospodarsko razvijal. Na njegov pomen nam nazorno kaže že ljudsko poimenovanje vasi – *kraški Dunaj*. Zlasti nekaj let pred prvo svetovno vojno se ljudje spominjajo kot izredno dobrih, saj niso trpeli lakote. Gospodarska konjunktura, ki je Kras zajela v drugi polovici 19. stoletja zaradi bližnjega razvijajočega se Trsta, se kaže v gradbeni obnovi kraških domov. Razvoj Trsta je vplival tudi na upravno razdelitev Krasa. Komen je do prve svetovne vojne spadal pod goriško-gradiško deželo, ki jo je upravljala vlada (gubernij) v Trstu, ustanovljena leta 1776.²⁶

Po prvi svetovni vojni nastopi nova država Kraljevina Italija, kjer fašistična oblast še zdaleč ni dovoljevala tako svobodnega načina življenja, kot so ga bili vaščani vajeni pod Avstrijo. Za novo oblast so bili Kraševci z ostalimi primorskimi Slovenci »manjvredni, brez kulture in zgodovinske tradicije, brez narodne in politične zavesti, torej lahek plen asimilacije«.²⁷ Po vojni je Goriška-Gradiška postala del Julijske krajine. Leta 1923 so jo priključili Videmski pokrajini, nato se je leta 1927 od nje ločila, vendar ne v velikosti iz časa Avstro-Ogrske. Spodnji Kras je ostal pod Goriško pokrajino, medtem ko je zgornji Kras pripadel Tržaški pokrajini.

Kraševci so v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno, zlasti po prihodu fašizma na oblast, živeli v pomanjkanju in strahu. Fašistična milica je po vaseh

²² Milko Kos v preglednem članku *Kmet na Krasu pred sto leti* navaja, da je Kras gospodarsko začel rasti v 12. in 13. stoletju vzporedno z Zahodno Evropo, zlasti z razvojem Trsta. Blagostanje in razvoj gospodarstva sta izboljšala kulturo obdelave zemlje, kar se je med drugim kazalo v številu kmetij in nastanku novih naselij. Po njegovih besedah je bilo naselij celo več kot danes, čeprav je bilo prebivalstva po številu na splošno manj (Kos, *Kmet na Krasu*, str. 228).

²³ Budal idr., *Komen skozi čas in običaje*, str. 16.

²⁴ Marušič, *Na Krasu*, str. 165.

²⁵ Kos, *Kmet na Krasu*, str. 230.

²⁶ Marušič, *Na Krasu*, str. 175.

²⁷ Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci*, str. 165.

ustrahovala in nadzirala ravnanja ljudi. Poleg tega je oblast z novimi zakoni in davki obremenjevala družinski proračun. Mnogo kmetij je zaradi novih obdavčitev in slabih letin ubožalo. V časopisu *Edinost* o takratnem položaju Kraševcev beremo: »Stalnih zaslužkov ni, povrh vsega pa so prišle sedaj na dnevni red razne dajatve, največ v obliki davkov. Kmetje se zadržujejo, da si morejo nakupiti najpomembnejšo obleko in hrano. Obrtniki morajo prepogostokrat oddajati svoje predmete na upanje, da si obranijo vsaj klientelo. Saj ljudje bi radi kaj zaslužili, a ni prilike, kajti ona podjetja v Trziču, Nabrežini in v Trstu ne morejo vzeti v pošte vseh okoličanov svojega zaledja, t.j. v glavnem Krasa, kot je bilo to slučaj pred vojno.«²⁸ Mnogo kmetov se je odselilo v Argentino in Avstralijo, izobraženci pa v notranjost Slovenije. Komen je še vedno ohranil upravni, gospodarski in kulturni center.

Iz splošne zgodovine vasi velja še izpostaviti dva spomenika kulturne dediščine, ki še danes dokazujejo njen pomen v preteklosti. To sta baročna cerkev sv. Jurija (zgrajena v letih 1768–1773) in šolska stavba, ki poleg kaplanije (danes je tu bar Paradiso) in dveh domačij nista utrpeli večjih poškodb med požigom Komna v času druge svetovne vojne. Glede na današnje število vernikov in vlogo naselja, ki na Krasu ne velja več za pomemben gospodarski, kulturni in upravni center, je mogočna cerkev gotovo eden izmed dokazov, da je v Komnu in bližnjih vaseh v 18. stoletju živelo veliko krajanov. Cerkev je bila sledeč po napisu nad vhodom v notranjost zgrajena s pomočjo grofov, župljanov in pod vikarjem Janezom Štefanom Kemperletom zaradi majhnosti prejšnje, gotske cerkve.²⁹ Glavni marmornati oltar je bil postavljen pod dekanom Michaelom Cugičem (dekan v letih 1777–1786).³⁰ Pomemben je še stranski oltar s kipom Rožnovenske Kraljice Marije z modro belo in z zlatom vezano obleko, ki so jo naredile tomajske cerkvene šolske sestre v času dekana Bogomila Nēmca (v Komnu je deloval od 1922 do 1931).³¹ Kip so v komensko cerkev prinesli 25. oktobra 1925, ko je bila velika slovesnost.³² Leta 1928 so postavili tudi dosedanji križev pot, delo Gebharda Fugela in Eme

Gallovih iz Trsta.³³ Notranjost cerkve je leta 1901 poslikal Clemente del Nori.

Drugi spomenik je stara šolska stavba, v kateri se je pouk začel leta 1822. Po do sedaj znanih podatkih so v njej delovali štirje razredi, ob šoli pa je bil vrt. Iz *Ročnega kažipot* za Goriško in Gradišcansko³⁴ za leto 1894 še izvemo, da je šola spadala pod c. kr. okrajni šolski svet v Sežani. V njej se je leta 1894 šolalo 348 otrok in 55 v nadaljevalnih tečajih. Nadučitelj je bil Anton Leban, ki je v Komnu služboval od leta 1871, bil je tudi odlikovan s srebrnim križcem s krono. Učili so še Ivan Justin (od leta 1890), Justina Štrukelj (od leta 1880) in Ernesta Ingerl (od leta 1882).³⁵ Leta 1923 je šolo vodil Josip Štrekelj, v njej pa je šolske klopi obiskovalo 160 otrok. Ostali učitelji so bili Gojko Ščuka, Marija Kavčič in Ljudmila Rebek. Josip Štrekelj je vodil še Mešano obrtno nadaljevalno šolo in Kmetijsko nadaljevalno šolo ter krajane učil vinogradništva in sadjarstva.³⁶ Bil je tudi član okrajnega šolskega sveta in med ljudmi zelo priljubljen. Zato je bila njegova kazenska premostitev v drugo vas Stomaž leta 1924 med krajanje zelo boleča in v takratnih časopisih sprožila veliko polemik. Po navedbah je bil vzrok za premostitev, da je »ob neki državni slavnosti /.../ komenska šola izobesila državno zastavo, toda na koncu droga je bil privezan šop lipovega zelenja. In to lipovo zelenje je tako delovalo na šolske oblastinje, da so se ogorčene spomnile, da imajo tudi oblast v rokah. In sledil je oni zloglasni dekret.«³⁷ Nadučitelj in vodja šole je postal Gojko Ščuka, ki je bil po pisanju časopisa *Edinost* in *Goriške straže*³⁸ tudi član fašistične stranke.

Razvoj občinske uprave

Na upravnem in političnem področju je pomembno prelomnico v zgodovini Komna predstavljalo leto 1848, ko je bil ukinjen fevdalni sistem. Že naslednje leto so bila uvedena okrajna glavarstva kot najnižje enote državne uprave, ki so bila podrejena deželni vladi, nadrejena pa najmanjšim političnim oblastem

²⁸ *Edinost*, L, 1925, št. 205, 1. 9. 1925, str. 2.

²⁹ Kemperl idr., *Dekanija Kraška*, str. 131.

³⁰ Prav tam, str. 18.

³¹ Več o življenju dekana Bogumila Nēmca v Komnu gl: Fakin Bajec, *Življenje*, str. 11–16.

³² »Lepa je bila živa slika Matere božje, ki so jo iz Tomaja domov pripeljali na okrašenem vozu. Pred njo in okoli nje je bilo osem otrok, angelecev, z lepimi peruti in zadaj kakih dvanajst deklet v belih oblekah ovenčanih s pajčolani. Mnogo ljudi, peš in na vozovih, se je udeležilo tega pohoda. Pred vozom za križem in Marijino zastavo so šle v parih belo oblečena dekleta 'Prosvetnega društva' iz Svetega. V Komnu so Marijo pričakale nepreštete množice ljudi. Veličastne zastave komenske cerkve so se približale vozu. Mogočno in navdušeno, kakor iz enega grla, je zadonela pesem: 'Ti o Marija' iz tisočerih množic. Solze veselja so se prikazale na vseh, ki so jo vzrli in ko so slišali pozdravne besede gospoda dekana.« (*Goriška straža*, VIII, 1925, št. 87, 31. 10. 1925, str. 3.)

³³ »V cerkvi je manjkal še primeren križev pot. Prejšnji, ki je bil najbrž tako star kakor cerkev, je bil premajhen in že precej razpadel, in ni delal cerkvi nikake časti. Zato je naš prečastljivi g. dekan Bogomil Nemeč, ves vnet za čast božjo, pozival farane za nov križev pot. In res, s prostovoljnimi darovi se je nabrala skoraj zadostna vsota, da smo nov križev pot naročili. Podobe, 73 cm široke, 105 cm visoke je slikala po Fuglu slikarica gospodična Ema Gallovič v Trstu. Slike so vzor prave cerkvene umetnosti in vse izražajo bolest in trpljenje Jezusovo. Ena je lepša od druge in ko jih človek gleda, se nehote zatopi v pobožno premišljevanje. Okvirji iz orehovega lesa so visoki 190 cm, izdelani so v Gorici po načrtu g. inž. Cecuta v slogu cerkve. Lično delo, dovršena rezbarija in pozlačenje delajo čast mojstru.« (*Goriška straža*, XI, 1928, št. 67, 5. 9. 1928, str. 3.)

³⁴ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradišcanskem*, leto 1894, URN:NBN:SI:DOC-Q4XFHP05, <http://www.dlib.si>.

³⁵ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradišcanskem*, 1894, str. 65.

³⁶ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradišcanskem*, 1923, str. 222.

³⁷ *Edinost*, IL, 1924, št. 116, 13. 5. 1924, str. 2.; *Edinost*, IL, 1924, št. 147, 20. 6. 1924, str. 1.

³⁸ *Goriška straža*, VII, 1924, št. 39, 19. 5. 1924, str. 3.

Razglednica gostilne Buža (dvorišče), odposlana leta 1908 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

– občinam. Komen je s soslednjimi kraji spadal pod okrajno glavarstvo Sežana. Okoli leta 1850 je v Komnu že delovala občina, imenovana županija, znotraj katere so delovali občinski oddelek Preserje in davčne občine (podobno kot današnje krajevne skupnosti) Malidol, Sveto, Tomačevica in Volčjiograd.³⁹ Leta 1899 je v Komnu živelo 936, v Preserjeh 124, Malidolu 141, Svetem 512, Tomačevici 272 in Volčjigradu 402 prebivalcev.⁴⁰

V skladu z zakoni in pravilniki je do leta 1926 o skoraj vseh zadevah občinskega življenja odločal občinski svet s starešinami, ki je v občini imel največ pristojnosti, podrejena sta mu bila tudi župan (načelnik občinske uprave) in občinski odbor (izvršni organ občinskega sveta).⁴¹ V letih pred prvo svetovno vojno so bili župani Josip Kovačič, Josip Švara in Vincenc Jazbec iz Svetega, po vojni pa je županoval Josip Žigon⁴² (po domače *Soudatov*), ki si je po spominu krajanov in zapisih v časopisnih člankih zelo prizadeval za razvoj svoje občine. Velike zasluge je imel za postavitev javne električne razsvetljave, ki jo je Komen dobil leta 1925. Po navedbah dopisnika v časopisu *Edinost* je župan po »težkem naporu in velikem vložnem kapitalu« na lastne stroške postavil edino električno centralo na Krasu, ki jo je poganjal motor. V ta namen je odprl tudi svoje podjetje. Med

drugim dopisnik navede: »Žično omrežje je razpeljano po celem Komnu, da se lahko vsaka hiša z malenkostnimi stroški posluži električne luči. To je napredek podjetnega moža, od katerega ima cela občina ugodnost in materialen dobiček. Ugodnost je krasna razsvetljava, dobiček pa je, da je cenejša, kot slabša petrolejeva. Občinarji so mu seveda hvaležni. Seveda, naprava ne prinaša bogve kakih dohodkov, ker vloženi kapital za motor, omrežje, obramba materiala, bencin, olje in zaposleni delavci povzročajo izdatke, katere menda komaj krijejo dohodki, ker je g. Žigon postavil prenizko ceno za posamezne svetilke.«⁴³ Po pripovedovanju je vsaka hiša imela le eno žarnico; agregat za elektriko je začel delati ob mraku, luč je gorela do desete ure in pol ponoči. Pred ugasnitvijo je trikrat pomežiknila, kar je bil znak za pripravo na spanje.

Občinska uprava se je trudila tudi za urejenost kraja in dobro cestno povezavo. Leta 1925 so uredili vaško pokopališče in nasadili drevesa. Zelo kritični so bili tudi do nerešenih nalog v odborih občinskih cest, saj so se zavedali, da je »cesta v dobrobit nam vsem«.⁴⁴

Tudi v času italijanske države so se kot najnižje oblike oblasti ohranile občine, ki so bile zelo omejene z nalogami, saj so za vsako večje dovoljenje (glede obrti, javnih prireditelj) odločali na prefekturi v Gorici ali pokrajinski policiji (kvesturi). Na ravni občine so naloge policije opravljali kvestorini, ki so po vaseh skrbeli za javni red in mir. Poleg državne policije je v Komnu v času italijanske oblasti delovala vojaška policija – karabinjerji, ki jim je načeloval maršal oziroma

³⁹ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine*, str. 10; Rutar, *Poknežena grofija* str. 50.

⁴⁰ *Ročni Kažipot po Gorškem in Gradiščanskem*, leto 1899, str. 84; *Specialni repertorij*, str. 55.

⁴¹ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine*, str. 26.

⁴² Povzeto po *Ročni kažipoti po Gorškem in Gradiščanskem* za leta 1894–1923.

⁴³ *Edinost*, IL, 1924, št. 48, 24. 2. 1924, str. 2.

⁴⁴ *Edinost*, L, 1925, št. 95, 23. 4. 1925, str. 3.

brigadir. Do domačinov so bili zelo strogi in so kaznovali najmanjši prekršek. Za razliko od avstrijskih občin, ki so imele skromno upravo in s tem majhne stroške, je bila italijanska uprava razširjena in dražja. Zato so v letu 1923 izdali zakon o užitnini, občinskih davkih in pravici občine do doklad na državne davke, ki so omogočali poslovanje občinske administracije, hkrati pa močno obremenjevali prebivalstvo.⁴⁵ Ljudi je tudi prizadel nov način pobiranja davkov prek zapornikov, to so bili večinoma finančni zavodi, ki niso poznali ne popuščanja ne odlaganja izterjatev. Zaradi tega so tudi provizijo. Komenski oddelek davkarije je najprej spadal pod sežanski davčni urad, po letu 1923 pa so oddelek v Komnu ukinili in zaradi priključitve Komna h goriški podprefekturi je kraj spadal pod ajdovski davčni urad. Ker so se krajani pritoževali zaradi dolge poti do Ajdovščine, so si domače oblasti prizadevale za ponovno odprtje davčnega urada v Komnu.⁴⁶ Ta želja se jim je kasneje uresničila. Žal ni znanih podatkov o njegovih novih začetkih in poslovanju. Po pripovedovanju ljudi je bil urad najprej v prostorih gostilne Buža (pri današnji domačiji Grgič – po domače *Kosminovi*, h. št. 117), nato pa v stavbi na glavni ulici (stavba je stala na današnjem parkirišču nasproti občine). V Komnu je deloval tudi registrski urad, kjer so obrtniki plačevali pristojbine za delovne obrti. Urad je najprej spadal pod registrski urad v Ajdovščini, leta 1925 so ga odprli tudi v Komnu.⁴⁷ Posloval je v stavbi na glavni ulici (stavba je stala na današnjem parkirišču nasproti občine).

S kraljevim odlokom št. 1900, z dne 3. septembra 1926, je fašistična vlada popolnoma odpravila avtonomijo v občinah in od začetka junija 1927 niso več nikjer v Julijski krajini upravljali občin župani in občinski sveti, temveč od vlade postavljeni občinski predstojniki, imenovani podeštatje. Imenovani so bili za dobo petih let. Prevzeli so funkcijo prejšnjega občinskega sveta, odbora in župana. Bili so iz fašistične stranke. V Komnu je podeštat županovo mesto prevzel oktobra leta 1926.⁴⁸

Župan Josip Žigon je po časopisnih virih deloval do marca 1926, ko so ga zaradi domnevnega razsipavanja z gospodarskim občinskim premoženjem odstavili. Njegovo funkcijo je 5. aprila 1926 prevzel takratni podžupan Josip Pipan iz Preserij pri Komnu. V kraju je bil poznan kot dober trtorjec, kjer je v svoji trtnici in drevesnici razprodajal trte cepljenke na ameriški podlagi in sadna drevesa.⁴⁹ Nalogo županstva je opravljal zelo kratek čas, saj je že čez mesec, 5. maja, zaradi hude bolezni, star komaj 57 let, umrl.⁵⁰

Cepprav je tudi novi občinski zakon določal, da

morajo podobno kot župani tudi podeštatje brezplačno opravljati svoje delo, je bila nova ureditev veliko breme za občine, ker so nekateri podeštatje brezvestno razsipavali občinsko premoženje.⁵¹ Po večini tudi niso bili domačini, zato navad kraja ter načina življenja ljudi niso poznali. Z občani so govorili le v italijanskem jeziku. Raba slovenščine je bila v vseh upravnih organih, tudi v občinah, ukinjena že leta 1923. Istega leta so spremenili tudi vsa slovenska krajevna imena in imena ulic. Komen postane Comeno, nekdanja Županova ulica, ki je potekala od glavnega centra vasi (*Placa*) do predela *Brdo*, pa Ulica Vittorio Emanuele.⁵² Pred prvo svetovno vojno in nekaj let po vojni je bila občinska stavba ob nekdanji osnovni šoli (danes stavba stare šole). Nato se je preselila na glavno ulico Vittorio Emanuele, v prostore, kjer je tudi danes sedež občine.

Po drugi svetovni vojni je v Komnu od leta 1944 deloval Krajevni ljudski odbor, ki se je leta 1952 preimenoval v Občino Komen.⁵³ Spadala je pod goriški okraj. Občina je delovala do leta 1958, manjši del (danes imenovan goriški Kras) se je priključil Občini Šempeter pri Gorici (od leta 1960 Občini Nova Gorica), večji del pa k Občini Sežana.⁵⁴ Komen je postal središče krajevnega urada in krajevne skupnosti, katere naloga je bila opravljanje komunalne, socialne, vzgojne, kulturne, zdravstvene in društvene dejavnosti. Škrbela je tudi za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer; vaščani so s prostovoljnimi delovnimi akcijami (na Krasu imenovanimi *robuta*) in samopripravki napeljali elektriko, telefon, gradili vodovod, popravljali in asfaltirali lokalne ceste in leta 1948 v štiridesetih dneh zgradili združni dom. Komenci so dobili prvi vodovod leta 1954.

Sodniške, notarske, poštna in zdravstvene storitve

Z ustanovitvijo okrajnih glavarstev leta 1849 je bilo sodstvo ločeno od uprave na najnižji stopnji. Uvedeni so bili sodni okraj.⁵⁵ Komen postaja

⁵¹ Čermelj, *Slovinci in Hrvatje*, str. 44.

⁵² Imena ostalih ulic so bila: Ulica 4. novembra (cesta, ki pelje iz centra vasi proti Preserjem); Ulica Santa Gorizia (cesta, ki pelje od zdravstvenega doma proti Svetem); Plac Vittorio Emanuele (današnji center vasi, imenovan *Plac*); Ulica Vittorio Emanuele (od *Placa* proti predelu *Brdo*); Ulica Cesare Batista (cesta, ki pelje iz centra vasi proti Sežani (dolnjemu koncu)); Plac Principe Umberto (predel *Brdo*); Plac Venezia Giulia (predel *Pivoka*); Ulica Roma (cesta, ki pelje iz *Brda* proti dolnjemu koncu). Po drugi svetovni vojni v Komnu ni bilo več ulic. Vir: PANG, Državni tehnični urad Trst; popis nepremičnin, Goriške pokrajine, občina Komen, t.e. 64–68.

⁵³ Naselja v občini so bila naslednja: Brestovica pri Komnu, Brje pri Komnu, Coljava, Divči, Gabrovica pri Komnu, Gorgansko, Ivanji Grad, Komen, Klanec pri Komnu, Krgolišče, Mali Dol, Nadružica, Preserje, Rubije, Sveto, Šibelje, Škofi, Škrbina, Tomačevica, Tublje pri Komnu, Vale, Volčji Grad in Zagrajec.

⁵⁴ Vidmar, *Od prvih zametkov*, str. 35.

⁵⁵ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine na Goriškem*, str. 6.

⁴⁵ Vidrih Lavrenčič, Nusdorfer Vuksanovič, *Občine na Goriškem*, str. 27.

⁴⁶ *Edinost*, L, 1925, št. 95, 23. 4. 1925, str. 3.

⁴⁷ *Edinost*, L, 1925, št. 185, 7. 8. 1925, str. 2.

⁴⁸ *Edinost*, LI, 1926, št. 239, 7. 10. 1926, str. 2.

⁴⁹ *Edinost*, LI, 1926, št. 85, 9. 4. 1926, str. 3.

⁵⁰ *Edinost*, LI, 1926, št. 113, 13. 5. 1926, str. 3.

ne sodni okraj leta 1853 (leta 1868 je imel 14.061 prebivalcev).⁵⁶ Leta 1854 začne v Komnu delovati tudi Okrajno sodišče za prestopke in male pregreške.⁵⁷ Delovalo je pod goriškim kresijskim sodiščem in tržaškim deželnim sodiščem. Po pripovedovanju je bil pred prvo svetovno vojno sedež sodnije v močno stavbi v središču Komna (na mestu današnje bencinske črpalke na Placu). Tu so bili še orožniki, c. kr. davkarija, zemljiškoknjižni urad, stanovanja uradnikov in cestni odbor, ki je skrbel za izboljšanje in popraviljanje cest. Na stavbi je bil železen grb avstrijske vojske. Orožniki so prebivali v hiši današnje lastnice Zelme Kavčič (h. št. 107). Po prvi svetovni vojni je bila sodnja v občinski stavbi na ulici Vittorio Emanuele (v prostorih današnje občinske stavbe). V stavbi na Placu pa je bila le vojaška policija – karabinjerji.

Sodišče se je v Komnu ohranilo tudi pod Italijo, spadalo je pod Okrožno sodišče v Gorici in Prizivno sodišče v Trstu.⁵⁸ Po kraljevem odlok iz dne 24. marca 1923, št. 601, je sodniški okraj Komen obsegal naslednje občine: Brje, Brestovico, Kobjeglavo, Komen, Veliki Dol, Gabrovico, Gorjansko, Pliskovico, Štanjel, Škrbino, Selo, Temnico in Vojsčico. Na sodnji so od leta 1925, ko so zamenjali slovenske uradnike z italijanskimi, govorili le italijanski jezik.⁵⁹

Komen je imel poleg občinske uprave, sodišča in zaporov (v prostorih današnjega gasilskega doma) tudi notarja in pošto. Ker je bila vse do sedemdesetih let 20. stoletja večina prebivalstva z nižjo izobrazbo ali brez nje, največ je bilo kmetov, so na nova uradniška mesta prihajali ljudje iz drugih krajev Avstro-Ogrske in Italije (največ s Sardinije). Prihod tujcev je v nekdanji agrarni vasi pospešil razslojevanje, srečanje z meščanskim načinom življenja in oblikovanje moderne družbe. Tujci so najprej živeli pri domačinih, sčasoma so si sezidali svoja bivališča, ki so navadno izstopala iz značilne kraške arhitekture. Tak primer je v vasi predstavljal notar Ignazio Kotnik, ki je po pripovedovanju v Komen prišel z Vrhnike leta 1899. Pred njim je deloval Karol Čibej.⁶⁰ V zgornjem predelu Komna, včasih na Ulici 4. novembra, si je sezidal vilo, ki se je bistveno razlikovala od značilnih zaprtih kraških domačij s specifičnimi arhitekturnimi detajli. V svoji hiši (današnjem nočnem klubu Antonio, h. št. 121) je imel v spodnjih prostorih pisarne, v zgornjih

pa stanovanje. Hišo je krasil vrt, v katerem je imel zaposlenega vrtnarja – vaščana iz sosednje vasi Preserje pri Komnu. Zaposloval je še uradnico in dve služkinji. V Komnu si je tudi ustvaril družino; z ženo, doma iz Nabrežine/Aurisine, sta imela tri hčerke. Ljudje so k notarju hodili ob porokah, smrti ali urejanju popisov. Po podatkih iz dela *Il Notariato nella Storia del Goriziano in Ročnega Kažipotata za Goriško in Gradiščansko* (leto 1899 in 1900) je notar Kotnik v Komnu služboval v letih 1900–1931. Nasledili so ga Manlio Malabotta (1931–1933), Ferruccio Sartori de Borgricco (1937) in Ezio Galante (1939–1942).⁶¹

Poštna služba je bila v Komnu ustanovljena leta 1855. Izbirna pošta je bila tudi po sosednjih vaseh: v Škrbini, Svetem in Gorjanskem,⁶² kjer so jo upravljali lastniki gostiln in trgovin ter jo dnevno vozili v zbirni center v Komen. Od tu so jo z dvema kočijama s konjsko vprego, ki jo je vozil Rudolf Slamič (*Parinov*), vozili na vlak v Štanjel. Poleg pošte so se v tej kočiji vozili tudi vaščani. Pošta je najprej delovala v stavbi na glavni ulici, nasproti Žigonove dvorane oz. dvorane Dopolavoro (v prostorih današnje banke), nato se je preselila v spodnji predel Komna, v stavbo današnje družine Švagelj (h. št. 112). Po podatkih iz članka v časopisu *Edinost*⁶³ se je leta 1925 preselila v prostore pod osnovno šolo (danes stavba stare šole) ob karabinjerski stavbi, na placu Vittorio Emanuele. Vhod v pošto je vodil iz glavne ceste na veliko dvorišče, kjer je rastle murva.

Po podatkih iz *Ročnega kažipotata po Goriškem in Gradiščanskem* za leto 1923 je zdravniško funkcijo opravljal dr. Angel Paranzal. Ker v *Ročnih kažipotih* iz let pred prvo svetovno vojno ni zaslediti virov o zdravnikih, lahko sklepamo, da je bila zdravniška služba ustanovljena šele po vojni. Ljudem se je najbolj vtisnil v spomin zdravnik dr. Danilo Storič, ki je deloval v drugi polovici dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja.⁶⁴ Sprva so bili ambulantni prostori na *Brdu* (v prostorih nekdanje menze podjetja Alumini) ob gozdičku Cirje, okoli leta 1934 pa so odprli današnje prostore zdravstvenega doma, ki je bil zgrajen po načrtu arhitekta Maksa Fabianija. Dr. Storič je bil namreč arhitektov zet. Po pripovedovanju je bil specialist za rentgenske storitve, zato je Protituberkulozna družba iz Gorice (Consorzio antituberculare della Provincia di Gorizia) v nekdanjih ambulantskih prostorih odprla rentgenski dispanzer za pljučne bolezni. V tem času je veliko ljudi obbolevalo za pljučno bolezen – tuberkulozo oziroma jetiko. Ker so bili na Krasu ugodni zdravstveni pogoji za okrevanje, je v

⁵⁶ Priljučeno mu je bilo 19 županij (Brje, Brestovica, Gabrovica, Gorjansko, Kobljaglava, Komen, Kopriva, Mavhinje, Nabrežina, Pliskovica, Selo, Slivno, Šempolaj, Škrbina, Štanjel, Štajak, Temnica, Velikidol, Vojsčica). Prim. *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1894, str. 97–101; Čibej, *Komen*, str. 37.

⁵⁷ Okoli leta 1900 je vključeval 19 sosednjih županij (občin) in 28 katastrskih občin.

⁵⁸ Čibej, *Komen*, str. 37.

⁵⁹ O obsegu sodniškega okraja glej: *Edinost*, XLVIII, 1923, št. 97, 25. 4. 1923. Glede sodnih razmer in uporabe slovenskega jezika v *Edinost*, L, 1925, št. 55, 5. 3. 1925, str. 3.

⁶⁰ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1899, str. 85 in leto 1900, str. 145.

⁶¹ Stafuzza, *Il Notariato*, str. 459–460.

⁶² Štolfa, *Kulturni*, str. 36.

⁶³ *Edinost*, L, 1925, št. 256, 30. 10. 1925, str. 2.

⁶⁴ Po delu Patat, *Il duce*, str. 411, kjer so navedeni tudi podatki o razvoju fašistične stranke v Komnu, je dr. Danilo Storič kot občinski zdravnik v Komnu že deloval leta 1927. V letih 1928–1934 in 1939–1943 je bil tudi tajnik komenske fašistične stranke.

Komen zahajalo veliko tuberkuloznih bolnikov. Živinozdravnik pa je bil dr. Legiša (Mirko – morda),⁶⁵ ki je v Komen prišel iz Mavhinj/Malchina.

Po vojni so bile sodne in notarske funkcije ukinjene, še danes pa delujejo zdravstveni dom, lekarna in pošta.

Razvoj gospodarstva

Razvoj kraškega gospodarstva je tesno povezan z urbanim, industrijskim in pomorskim razvojem Trsta. V 19. stoletju je mesto postalo tudi proizvodno središče, poznano predvsem po ladjedelnici, parni industriji, jeklarni, leta 1857 ga z Dunajem poveže južna železnica.⁶⁶ Postopoma se je mesto povežalo s svojim zaledjem; na Krasu se je to sprva kazalo v razvoju prevoznitva (furmanstva), kasneje pa prodaji kmetijskih presežkov (zlasti jajc, mleka, masla, mesa, suhomesnih izdelkov, vina) in opravljanju služnostnih del (čiščenje doma, urejanje vrta, varovanje otrok idr.). Razvoj prevoznitva so na Krasu spodbudile urejene cestne povezave, kar dokazujejo že številne mitnice iz 13. stoletja.⁶⁷ Za izboljšanje cestnih povezav s tržaškimi naselji so si prizadevale vse kraške občinske oblasti. Na Komenskem so se gospodarsko povezovali tudi s Tržičem/Monfalcone, ki je po članku iz časopisa *Soča* iz leta 1912 čedalje bolj postajal drugi Trst. Po besedah dopisnika so bile cestne razmere na Komenskem slabe, čeprav so imeli krajani mnogo kupčinskih zvez s tržiškim industrijskim mestom. »Spodnji Kras se mora šteti med one pokrajine naše dežele, ki so glede komunikacij, še jako na slabem. O železniški zvezi ni govora. Manjka tudi skladovnih cest, ki bi vezale spodnji Kras z gorenjim in s Furlanijo in posebno z industrijskim mestom Tržičem. Obstojče občinske poti so skoro klanci, ki bi jih bilo treba radikalno popraviti, da bi bili primerni za promet z vozovi. /.../ Potreba po pomoči je torej neoporečna, toda tej potrebi nasproti stoji sila siromašni kraški prebivalci in torej ni pričakovati, da bi prenašali težka bremena, posebno ker so jim ujme zadnjih let uničile skoro vse pridelke, tako da ubogo prebivalstvo skoro ne more preživljati.«⁶⁸

Zal postavitev železniškega omrežja čez Komen kljub prizadevanju mnogih krajanov ni bila realizi-

rana; za Komenca je bila najbližja železniška postaja v Štanjelu (postavljena leta 1907), ki je povezovala Gorico s Trstom. Vaščan iz sosednje vasi Gorjansko je o prevoznih izkušnjah svojega starega očeta (*nonota*) v času Avstro-Ogrske povedal: »Moj nono je vozil mlince, to so bile deske za kište (zaboje – op. avt.) za sadje. V Ajdovščini so naložili, tam so to žagali, nato so vozili do Rihemberka, to bi bil današnji Branič. Vzeli so može – frajterje, da so pomagali zapreč do vrha Krasa. So pomagali, ker je bil velik navkreber (vzpon). Zasluzili so za vsako furo (pot – op. avt.) 7 kron in 1 krono so dajali Rihemberčanu. Nono je pravu, da so šli okoli polnoči od doma v Ajdovščino in okoli osmih, devetih zvečer prišli v Gorjansko. Spregli, nabranili živino in potem proti jutru spet napregli in šli v Trst. Iz Trsta, če so le mogli, so kaj pripeljali v Gorjansko ali v Komen. Samo da so dobili še kakšen denar, da niso šli prazni nazaj. To je vozilo dosti njih. To so vozili dvakrat v tednu, ma praktično so vozili cel teden. To so trpeli ljudje in žvali.«⁶⁹

Večjo navezanost Komenskih in okoliških prebivalcev s Tržičem/Monfalcone pojasnjuje naslednji spomin istega sogovornika, ki je pripovedoval o prevozu drv. »Drva je vozu moj rajni (pokojni – op. avt.) oče. Ma smo bolj vozili v Tržič. V Trstu je bilo tako, da si pripeljal drva na plac (trg – op. avt.), kamor so prišli ljudje, odkupili, zvagali in potem si mogel peljati po mestu, lahko tudi eno uro z volom, preden smo prišli do hiše od kupca. In ko si prišel, si mogel nesti drva v četrto, peto nadstropje. Medtem ko tisti, ki so vozili v Tržič, dolj je bila ladjedelnica in tu so prišli delavci iz nizke Italije in jim je država, ki jim je šla saldu (zelo – op. avt.) na roko, naredila tiste majhne hiške. In če se je peljalo drva v Tržič, ni bilo treba nosit gor v nadstropja, ker so bile majhne hiške. Po vojni sem jaz peljal s prijateljem iz Komna, on je imel deset in jaz štirinajst let, in sva peljala deset kvintalov drv in smo jih razložili pred hišo in smo šli. Ni nam bilo treba nosit v peto ali šesto nadstropje. Moj oče je večina vozil dol, v Tržič.«⁷⁰

Gospodarski razvoj Trsta, Tržiča/Monfalcone in tudi Nabrežine/Aurisina, kjer je deloval kamnolom Cava Romana, so kraškemu kmetu, ki je postopoma začel spoznavati vpliv industrializacije,⁷¹ predstavljali magnet, ki je podeželana na eni strani »pritegoval z navideznim bliščem in meščanskim blagostanjem, na drugi pa ga odvrčal z novimi delovnimi zahtevami in

⁶⁵ V delu Patat, *Il duce*, str. 411, se kot član fašistične stranke, ki je delovala v Komnu, navaja ime Federico Legissa. Ker so tudi živinozdravniki predstavljali del občinskih uslužbencev, ki so morali biti vpisani v fašistično stranko, lahko sklepamo, da gre za komenskega živinozdravnika.

⁶⁶ Davis, *Vzpon z dna*, str. 59.

⁶⁷ Marušič, *Na Krasu*, str. 168.

⁶⁸ V nadaljevanju je avtor članka sicer poudaril, da je oblast prispevala določene podpore, vendar jih je bilo premalo glede na slabo ekonomsko stanje kraškega kmeta, ki ga je bilo potrebno gospodarsko podpreti. Iz članka je moč še razbrati, da so si občinske oblasti prizadevale pridobiti tudi železniško povezavo med čezalpsko železnico in furlansko nižino, ki bi potekala po kraški planoti oziroma med Štanjelom in Tržičem/Monfalcone (glej: Za izboljšanje prometnih zvez na spodnjem Krasu, *Soča*, XXII, 1912, št. 92, 13. 8. 1912).

⁶⁹ Buda (1932), Gorjansko 47, intervju: februar 2004.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Po raziskavah Jamesa C. Davisa se je kraško ljudstvo začelo zavedati posledic industrializacije sredi 19. stoletja. Pri tem je pomemben prelom predstavljalo leto 1848, ko je z zemljiško odvezo prišlo do odkupa zemlje, kar je na eni strani povzročilo zadolžitev najsižbejših kmetij in njihov prihod na najnižjo stopnjo socialne lestvice, na drugi strani pa vzpon vaških mogotcev. V tem času je prišlo tudi do izboljšanja higienskih in prehranskih razmer, kar je povzročilo manjšo umrljivost otrok, in s tem demografsko rast prebivalstva ter večje število »odvišnih ljudi«. Ti so ostali brez zemlje in tako bili prisiljeni poiskati zaposlitev v mestu ali pri premožnih kmetih (Davis, *Vzpon z dna*).

kapitalistično etiko». ⁷² Za stalni odhod v Trst so se v drugi polovici 19. stoletja odločali predvsem pripadniki mlajših generacij, ki so v domačih razmerah zaradi nastajajočih procesov razslojevanja in sprememb živeli v negotovosti in brezperspektivnem položaju. Čeprav je prilagoditev novemu načinu življenja, novim delovnim okoliščinam, modelom obnašanja, mnogim priseljencem s podeželja povzročalo tesnobo, napetosti, frustracije in domotožje, so mnogi preselitev v mesto doživljali kot vzpon po družbeni lestvici, ki naj bi jim prinašal boljši življenjski standard in blagostanje. Tu jim je bil ponujen stalen zaslužek in nov industrijski tempo, ki ni sledil letnim časom ali biološkemu ritmu. »Moj nono je delal v Cavi Romani, v Nabrežini. Bil je stancar in je veliko zaslužil, tako, da je lahko sezidal tole hišo. Bil je ves dan zdoma, ob temi je šel in ob temi je prišel domov. Mi nismo bili lačni. Kdor je delal in imel plačo, je shajal boljše, kmetje so shajali slabše«, se je takratnih gospodarskih razmer spominjala krajanica. ⁷³

Mnogi vaščani so dodaten denar za preživetje zaslužili s prodajo kmetijskih pridelkov. Kot mlekarice in prodajalke poljskih pridelkov so se preživljale ženske iz sosednjih vasi in ne toliko Komenke, ki so imele možnost prodaje svojih kmetijskih viškov uradnikom, učiteljem in drugim tujcem, ki so v Komnu delali v državnih institucijah. Novim prišlekom so sprva tudi ponujale prenočišče, kar velja zlasti za učitelje. Navadno so spali pri družini Kovačič (po domače Kosminovih, h. št. 117), lastnici furmanske gostilne Buža. Mnogi starejši sogovorniki tudi poudarjajo, da je bilo v Komnu kmetijstvo manj razvito kot drugje. S kmetijstvom so se ukvarjali le za domače potrebe. Sogovornik je poudaril: »Komen je imel drugačen status kot ostale okoliške vasi. Ni bil tako kmečka vas in je bil bolj gospodarski center. Tukaj je bila sodnija, karabinjerji, notar, trgovine, domača obrt. Čistih kmetov je bilo v Komnu malo«. ⁷⁴ Poleg tega se v Komnu po mnenju sogovornika nikoli ni razvila nekdanja za vas pomembna medsebojna vaška pomoč, solidarnost in složnost kot v ostalih manjših kraških vaseh, kar se je odražalo tudi pri prostovoljnih delovnih akcijah (robotah).

Bližina gospodarsko in kulturno cvetočega Trsta je na Krasu onemogočala razvoj večjih urbanih industrijskih središč; v nekoliko večjih naseljih so se razvile le manjše obrtne dejavnosti. Mnoge vasi (npr. Volčji Grad, Kopriva, Gorjansko, Repen idr.) so zaslovele po kamnolomih in kamnoseštvu. ⁷⁵ V Komnu so leta 1911 obratovala čevljarska, kleparska, krojaška, ključavničarska, kovaška, mizarska, pekarska, urarska, zidarska, kolarska in sedlarska obrt. ⁷⁶ Leta

1923 pa v *Ročnem kažipotu po Goriškem in Gradiščanskem* beremo, da so se v vasi z obrtni ukvarjali naslednji domačini: sedlar (Rudolf Švara), mizarji (Alojz Malič, Josip Makovec, Franc Strnad), čevljar (Josip Godnik), kolarja (Ivan Cotič, Ivan Godnič), kovača (Josip Švara, Miroslav Jazbec) in mesarji (Franc Žigon, Vincenc Ukmar in Andrej Mržek). Kot že povedano, je župan Josip Žigon imel podjetje za elektriko in mlin na nafto. Pred prvo svetovno vojno so bili na tem prostoru mlin na paro, žaga in fužina. Njihov lastnik je bil Dominik Gaspari. ⁷⁷ V fužini so izdelovali gradbeno okovje, železno orodje in pripomočke za določene stroje. ⁷⁸ Na razglednicah iz obdobja po vojni ni več visokega dimnika, ki je bil last fužine.

Po pripovedovanju krajanov je bilo v vasi v obdobju med svetovnjima vojnoma mogoče kupiti vse najnujnejše za preživetje. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je delovalo osem trgovin, šest gostiln in kavarna. Trgovina Ravbar, ki se je nahajala v centru vasi (na *Placu*, danes je tu pekarna in slaščičarna Center), je ponujala hrano, posodo in pripomočke za kmetijstvo. Lastnik je bil Anton Ravbar. Hrano so ponujale še trgovina pri Vrabcu, ki je bila v prostorih današnje družine Jerič (danes h. št. 69) in Cooperativa iz Trsta, ki je bila v prostorih današnje banke Koper (h. št. 87), obe sta se nahajali na glavni ulici Vittorio Emanuele. Sadje in zelenjavo je ponujala trgovina Volčič (lastnik Edvard Volčič), kjer je bila tudi trafika in prodajalna soli, ki je spadala pod državno kontrolo in obdavčitev (trgovina se je nahajala v prostorih današnje mesnice, h. št. 73). Za preskrbo z mesom sta skrbeli mesnici pri *Soudatovih* (danes h. št. 88) in *Ciknih* (danes h. št. 83). Kruh in domače pecivo sta ponujali dve pekarni: pri *Tunčtevih* v spodnjem delu Komna (danes h. št. 16) in *Novelčevih*, ki so svojo prodajalno imeli ob gostilni Jakopič. Slednja se je nahajala ob dvorani Dopolavoro (na današnjem parkirišču pred banko Koper). V trgovini Špan (lastnik Jakob Špan), ki se je nahajala v prostorih nekdanje Semenarne Preskrba (danes h. št. 91), se je kupilo tekstil, pomožni material za šivanje in pletenje ter krste in ostalo opremo za pogreb. Trgovina Živec (lastnik Peter Živec), ki se je nahajala na današnjem parkirnem prostoru pred združenim domom, pa je ponujala oblačila in obutvene izdelke, usnje, steklo, posodo in železnino. Lastniki so bili iz Volčjega Grada. ⁷⁹

Rast prvih industrijskih obratov beležimo šele po drugi svetovni vojni, ko je bil slovenski del Krasa priključen k Jugoslaviji in hkrati s postavitvijo nove državne meje odrezan od nekdanj pomembnega gospodarskega središča Trst. V petdesetih letih 20. stoletja začne delovati mizarska delavnica Bor, nato

⁷² Verginella, *Družina*, str. 8.

⁷³ Grgič (1926), Gorjansko 93, intervju: februar 2004.

⁷⁴ Švara (1942), Komen 120 a, intervju: november 2003.

⁷⁵ Prim. Kernel, *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*.

⁷⁶ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1911, str. 161.

⁷⁷ *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1849, str. 98.

⁷⁸ Budal idr., *Komen skozi čas in običaje*, str. 44.

⁷⁹ Podatki so zbrani po ustnih virih in iz *Ročnega kažipota po Goriškem in Gradiščanskem*, leto 1923, str. 222.

Stavba karabinerjev in trgovina Ravbar, ki sta bili na placu Vittorio Emanuele. Razglednica je bila odposlana leta 1920 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

kovinska industrija Aluminij, v okviru katere je do leta 1980 delovala Livarna (potem preide pod Iskra Avtoelektrika oz. danes Mahle Letrika), in tekstilna industrija Konfekcija, ustanovljena leta 1960. Ustanovitev teh obratov je pomenila »osnovni, čeprav zelo skromen košček kruha in dve zrni soli, ampak prvo tisto, kar so lahko domačini s svojim delom in skromnim znanjem, ki so ga za to potrebo imeli, lahko zaslužili v domačem kraju, s tem da so hkrati živeli doma in razvijali življenje v domačih še koliko toliko možnih običajih in navadah«. ⁸⁰ Čeprav po mnenju starejših krajanov industrializacija Komna po drugi svetovni vojni ni bila tako prisilna kot v sosednjih urbanih središčih (npr. v Novi Gorici), razen v prvih letih planskega gospodarjenja, je vendarle vplivala na urbanizacijo podeželja in spreminjanje strukture prebivalstva. V Komnu so prva blokavska stanovanja kot simbol urbanizacije zgradili v sredini petdesetih let.

Razvoj turizma

Komen pa v preteklosti ni slovel le kot upravni in obrtni center, temveč tudi kot turistični kraj. Sopeč po časopisnih člankih in pripovedovanju je kot turistični center zaslovel v obdobju med svetovnima vojnama, s priključitvijo Primorske k Italiji in množičnim prihodom meščanov na kraško podeželje. Sprva je bil odnos domačinov do tujih izletnikov in letoviščarjev negativen. Delno je k temu prispevala tuja narodnost, delno pa so turisti zaradi večjega povpraševanja zviševali cene. Odnos do turistov kaže tudi članek iz časopisa *Edinost* iz leta 1926. »Število

letoviščarjev se po vseh naših krajih od leta do leta veča. Žal, da se sorazmerno s tem porastom ne veča tudi podjetnost naših ljudi. Tudi v vedenji napram tujcem se včasih vse preveč greši, tako da so prav tisti, ki hočejo pobijati nemoralno bolj nemoralni. Konservativno stališče, ki ga zavzema večina naših ljudi napram tujcem, bi moralo v njih lastnem interesu prenehati, kajti prav to stališče je v glavnem izvor tiste nepodjetnosti, ki sem jo zgoraj omenil.⁸¹ Po ustnih pričevanjih pa so domačini s turisti dosegli prijazen in prijateljski odnos, saj so se gostje radi vračali in jim s tem finančno pomagali preživeti težko obdobje italijanske nadoblasti. Njihovo število se je iz leta v leto večalo in kot zapiše avtor članka *Kras in tujski promet*, so gostje na Krasu najbolj cenili prijazen nasmeh debelušne, potrpežljive krčmarice, dobro vino, čist zrak, preprosto okolje. Članek, ki ga lahko beremo kot propagandni napis za kraški turizem, tudi omenja, da je bil Komen znani turistični kraj.⁸²

⁸¹ Letoviščarji, *Edinost*, LI, 1926, št. 189, 10. 8. 1926, str. 3.

⁸² »Na valovitih tleh, po gričih, dolinah in sedlih se belijo kraške vasi. Kot vabljivo svet se zdijo v tem velikem božjem vrtu, ki je močno zagrajen in pregraden s kamenjem, a ima tudi svoje zeleno listje, prijazne gozdčike, loge in prijetne doline. Med preprostimi kmečkimi hišami vidiš večje, kjer so trgovine, gostilne, preročišča, dvorane bivših društev. Latniki ali košata drevesa skrbijo za malo blada poleti, z oken debteči nagelj in rožmarin priča o ljubezni naših žen in deklet do cvetja, do lepote, a snaga in čistoča v hiši in okrog nje govori o pridnosti in skrbnosti naših gospodinj. Prijazen nasmeh debelušne, potrpežljive krčmarice, posod dobro znano vino vabi potnika, izletnika, da pride in se odpočije. Pozimi ni preveč prijetno gori, ker je huda burja, zato pa nam je ta prečisti zrak tem boljši in čistejši poleti. In bolj hladno je kot v mestu. Meščani znajo ceniti vse te dobrine in hodijo zelo radi na Kras, ven iz tovarniškega, mestnega ozračja, nadihati se svežega zraka, živeti preprosto in enostavno v pristo naravo.

⁸⁰ Zega (1933), Komen 14, intervju: 2007.

Razglednica hotela in restavracije Pasqualin iz okoli leta 1938 (Arhiv družine Caharija Križmančič iz Nabrežine/Aurisine).

Po pripovedovanju so v Komen zahajali gostje iz Trsta, Tržiča/Monfalcone, Benetk in Vidma. Prihajali so predvsem manj premožni meščani, ki si niso mogli privoščiti razkošnih potovanj z daljšimi letovanji na morju in v zdraviliščih. Zato so se raje odločali za preživljanje počitnic v naravi, daleč od urbanih centrov in napornega vsakdanjika. Razvijali so t. i. poletno svežino, kot je meščanski tip turizma predstavil Andrej Studen.⁸³ Poletne dni so preživljali na zraku, se sprehajali in posedali v okoliških gozdovih in na kmečkih vrtovih. Nekateri so se na podeželju umaknili v najeto ali lastno podeželsko vilo (prim. Ferrarijeve vile v Štanjelu), meščani, ki so bili slovenskega porekla, pa so se odpravili na počitnice k sorodnikom in prijateljem. Drugi so najeli sobo na podeželski kmetiji ali v cenejšem gostišču. V ta namen je v Komnu v tridesetih letih 20. stoletja delovalo kar šest gostiln, med katerimi bi kot turistične lahko izpostavili Restavracijo in hotel Pasqualin, Gostilno Muha in furmansko gostilno Buža.

Eni gredo na letovišča, drugi, ki imajo manj sredstev ali manj časa, pa si privoščijo vsakonedeljske izlete. Vse polno je po Krasu avtomobilov, motociklov in drugih vozil in peš potnikov. Vendar vsi ti letoviščarji in izletniki ne upoštevajo vseh naših krajev enako. Vsako leto se lahko opazi kaka sprememba. Kraj, ki je bil lansko leto zelo dobro obiskan, je letos zapuščen in obratno. So temu vzrok okoliščine našega značaja krajevnih razmer. Kljub temu pa opazimo neko stabilnost v obiskovanju Komna in okolice, Dutovelj, Tomaja, Opčin, stalno nazedovanje pa vidimo v Sežani /.../ Krajevni činitelji in gospodarske dejavnosti morajo posvečati vse več pozornosti tujskemu prometu, saj je zelo važen faktor narodnega gospodarstva, saj na ta način marsikatera lirica pride v roke kmetu» (Kras in tujski promet, Edinost, LII, 1927, št. 174, 23. junij 1927, str. 2).

⁸³ Studen, *Iz avanturizma v turizem*, str. 96.

Restavracija in hotel Pasqualin se je nahajala na glavni ulici Vittorio Emanuele (na današnjem prostoru hiše družine Štrekelj na Brdu, h. št. 64).⁸⁴ V poletnih mesecih so na zaprtem dvorišču postregli do 100 kosil. Vrt je krasil še balinarski prostor (*zogo*). V notranjih prostorih so imeli radio in telefon, kar je bilo za tiste čase redkost. V zgornjih prostorih so ponujali pet sob za prenočišče. Poleg letoviščarjev so tu spali še vojaki, ki so se na Krasu zdravili, in pomembni komenski možje (npr. zdravnik, živinozdravnik, maršal karabinjerjev idr.), ki so v kuhinji igrali karte. Sin lastnikov je imel enega prvih motorjev (*želero*) in avtomobil, s katerim je svoje goste vozil na izlete.

Lastnika gostilne Muka sta bila Jože Umek, doma iz Divč, in Jožefa Mržek iz Komna (po domače *Olj-kna*), prvič poročena Babuder.⁸⁵ Gostilno je vodila go-

⁸⁴ Po do sedaj znanih podatkih je bila hiša v lasti družine Pečenko iz Brij pri Komnu, ki se ni nikoli ukvarjala z gostinstvom. Po prvi svetovni vojni je hotel najela gospa Pasqualin, ki je skupaj s hčerko prišla v Komen iz Trsta. Kot natakariče in služkinje so bile zaposlene tudi domačinke. Hči gospe Pasqualin se je nato poročila z vaščanom iz družine Godnič (po domače *Ščuorknim*) in se preselila v Ljubljano. Iz Komna se je odselila tudi mama, hotel pa je vseskozi obdržal njen primek. Naslednji najemnik je bila gospa Delca Bunc iz Škrbine, vendar le za kratek čas. Obrt je prevzela v najem družina Caharija iz Rubij pri Komnu. Lastnika sta bila Anton in Tončka Caharija, ki sta pred tem imela vaško gostilno v Rubijah. Tu je z delovanjem nadaljeval sin Stanko, starša pa sta se preselila v Komen. Žena je prevzela delo v kuhinji, mož pa je skrbel za dobavo hrane, pijače in drugih potrebnih stvari. Pri delu so jim pomagali sin Rudi, hčere Paula (stalno zaposlena), Olga in Ema (delali občasno). Z obrtjo je nadaljeval sin Rudi, poročen s hčerko lastnikov trgovine Špan. Po drugi svetovni vojni hotela niso več odprli.

⁸⁵ Po prvi svetovni vojni sta z gostinstvom začela v stavbi nek-

spa Jožefa, po domače *Pepca*. Pri delu so ji pomagale sovaščanke. Ob gostilni (v *brajdi*) so imeli vinograd in vrt, ki ga je obdeloval lastnik. Gostilna je slovela po dobri kuhinji in domačem teranu. Belo vino so kupovali na Vipavskem, predvsem v Braniku. Oddajali so tudi sobo za prenočevanje tujcev, ki je bila opremljena s kopalnico. Na vrtu je bilo še balinišče. Gostilna je delovala še nekaj let po drugi svetovni vojni.

Furmanska gostilna Buža se je nahajala na placu Vittorio Emanuele, nasproti mogočne karabinjerske stavbe (na današnji domačiji Grgič – po domače *Kosminovi*, h. št. 117). Prvi lastnik gostilne je bila družina Kovačič, po domače *Jovanovi*. Ker so obubožali, je gostilniško obrt prevzela družina Umek (po domače *Kosminovi*), ki so prvotno živeli na ulici Roma (cesta iz predela *Brda* proti doljnemu koncu). Gostilno je večino časa vodila Jožefa Kosmina, saj je bil njen mož kar nekaj let v Ameriki (1924–1926 in 1930–1949). Poleg prevoznikov so se v gostilni zaustavljali tudi kmetje, ki so v Komen, h kovačiji Jazbec, pripeljali konje in vole. Kovačija se je nahajala v neposredni bližini gostilne. Gostilna je imela tudi hleve za živino in veliko osenčeno dvorišče z murvo. Prevoznikom so oddajali štiri sobe za prenočišča, kjer so največkrat spali popotniki in razni kramarji, ki so po Krasu prodajali na drobno (npr. Rezjani). V času sejmskih dni

na sv. Jožefa (19. marca), sv. Jurija (23. aprila) in sv. Martina (11. november) so tu sklepali kupčije. Gospodinja Jožefa Umek je slovela kot izvrstna kuharica, poznana po pripravi okusne svinjske pečenke. Na dvorišču so včasih pripravili javne prireditve.

Poleg večjih, turističnih gostiln so v Komnu delovale še Gostilna Jakopič, ki je bila v prostorih ob društveni dvorani Dopolavoro, Gostilna pri Labanovih (danes h. št. 71), ki so bili tudi lastniki ledenice, in gostilna pri Tunčevih v doljnem koncu vasi (danes h. št. 16), na ulici Cesare Battista. Njen lastnik Valentin Buda se je poleg gostilniške obrti ukvarjal še s peko in prodajo kruha. Kavarna pri Godniku (v današnji hiši pri Švagljevih, h. št. 112), v lasti Janeza in Marije Godnik, pa je ponujala slaščice, ki so jih vozili iz Trsta. V bifeju je bilo poskrbljeno za zabavo, mladina je največkrat navijala in plesala na glasbo iz avtomata (*orkestriona*). Nadstropne sobe pa so oddajali letoviščarjem.

Poleg gostilniške dejavnosti je v Komnu slovel turizem na kmetijah, s katerim se je ukvarjala skoraj vsaka večja, dobro situirana družina. Največ domačij je tujim gostom oddajale le sobe, nekateri pa tudi kuhinjo.⁸⁶ Za ponudbo kar največ razpoložljivih postelj je cela družina spala v eni sobi ali pa na podstrežju, v redkih primerih tudi na seniku. Tuji gostje so na kra-

Avtobusna postaja na glavni ulici Vittorio Emanuele. Razglednica je bila odposlana leta 1938 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

danje gostilne pri Smrdetu na glavni komenski ulici Vittorio Emanuele (na prostoru današnje domačije Jazbec – *Jaščevi*). Ta je bila v lasti družine Živec, ki je imela trgovino. Tu sta lastnika imela v najemu manjšo vaško gostilno, ki je bila znana pod imenom Muka. Okoli leta 1925 sta z zasluženim denarjem kupila novo hišo na ulici Venezia Giulia (v današnjem predelu *Pivka*), kjer so gostilno precej povečali.

⁸⁶ Kmetije, ki so v poletnih časih oddajale svoje sobe, so se delile v tri skupine: kmetije, kjer so domačini oddajali le sobe; kmetije, kjer so imeli turisti v souporabi poleg sobe tudi kuhinjo in možnost uporabe domačih poljskih pridelkov; ter kmetije, kjer so turistom ponujali prenočišča in hrano, t. i. penzion (Prim. Fakin Bajec; *Komen – kraški Pariz: razvoj turizma v Komnu*, 2006).

škem podeželju bivali najmanj dva tedna, po možnosti pa mesec ali celo dva. Ob nedeljah in večjih praznikih so prihajali enodnevni, izletniški gostje, ki so na Kras prišli z avtobusom, kolesom in kasneje z avtomobilom. V kraške gozdove so zahajali še tržaški lovci.

K razvoju turizma so veliko prispevale dobre avtobusne povezave s Trstom in Gorico. Avtobusna postaja se je v času med vojnama nahajala v središču Komna (danes nasproti gostilne Špacapan, h. št. 85), svoje garaže pa so imeli tudi v stavbi današnje družine Luin (h. št. 114). Avtobusni prostori so bili v najemu družbe Auto transporti e coriere Ribi iz Gorice. Vsakodnevno so potnike vozili v Gorico in Trst. V poletnih mesecih so v nedeljah zaradi večjega števila izletnikov organizirali dodaten avtobus.

Vasi so bile zaradi razvijajočega se turizma lepo urejene in očiščene; poleg domačinov je za čistočo na glavnih ulicah skrbel občinski redar, gozdna služba pa je urejala sprehajalne poti po okoliških gozdovih. Postavili so tudi klopi za počitek. Dopisnik iz časopisa *Edinost* nam takratni turistični utrip iz Komna predstavi: »Poletna vročina je privabila na osvežujoči kraški zrak in na oddih vse polno letoviščarjev, ki jih tu v Komnu kar mrgoli. Seveda preživijo v večini skoraj ves dan v borovem gozdu Cirje ali pa v Dragi. Ob nastopu mraka pa je res pravi živ-žav po naši glavni cesti, ko se ti vračajo domov. Do pozne noči se razlega njih razigrano veselje. Po vojski jih menda še ni bilo toliko pri nas. Skoro vse proste sobe po privatnih hišah so že oddane v najem. Vseeno pa bi se dobilo še nekaj prostorov na razpolago. Letoviščarji so po večini italijanske narodnosti. In glej čudo! Nikjer nikake sovražne napetosti med domačini in gosti. Nasprotno: naše ljudstvo gleda vedno, da jim gre kjerkoli le more na roko. Vse to pa, ne samo zaradi prirojenega slovanskega pojma o gostoljubnosti ali zaradi zasluzka, ki so ga deležni le nekateri ali zaradi obzirov do svojega domačega kraja, temveč tudi zaradi miroljubnosti, ki je našemu narodu že prirojena, a spopolnjena tekom časa potom sol, kulturnih društev, raznih kulturnih privreditev, predavanj, itd.«⁸⁷ Članek potrjuje, da so v Komnu veliko vlogo pri ozaveščanju ljudi o pomenu turizma opravile šole in prosvetna društva, ki so s svojimi predavanji poučevala ljudi o pomenu higijene, skrbi za urejenost kraja, o italijanskem jeziku itd.

Poleg izletnikov so na Kras zahajali tudi kolesarji. Prihajali so posamično ali v skupinah, njihovi klubi pa so čez Kras organizirali dirke. Leta 1925 je skozi Komen potekala kolesarska dirka »Kupa Edinosti«. Krajanje so v ta namen organizirali poseben sprejem: »Naši vrli dirkači so bili pozdravljeni od Komencev, posebno pa od zavednih komenskih deklet. Vzdlž cele ceste skozi vas so vaščani naredili špalir, dekleta pa so obsipavale kolesarje s cveticami, tako da se je cesta na nekaterih mestih kmalu spremenila v pisano preprogo. Za to so jim bili dirkači res hvaležni. Komenskim dekletom kličemo

za njih posnemanja vredno narodno dejanje: le tako naprej po začrtani poti in bodite v tem drugim vzgled«.⁸⁸

V tridesetih letih 20. stoletja so turisti začeli prihajati z lastnimi avtomobili. V Komnu so prve avtomobile imeli zdravnik, živinozdravnik in lastnik hotela Pasqualin Rudi Caharija. Kasneje, okoli leta 1934, je avto dobil vaščan Justin Godnič. V Komnu je bil organiziran tudi taksi, ki je bil v lasti lastnika zelenjavne trgovine Volčič, vozil pa ga je vaščan Franc Gulič. Uporabljali so ga turisti, občinski uradniki in drugi komenski italijanski prebivalci. V Komnu je bila za potrebe avtomobilov ena izmed redkih bencinskih črpalk na Krasu. Stala je ob hotelu Pasqualin, na *Brdu*. Črpalka je imela dve posodi v obliki steklenice. Med tem časom, ko so iz ene posode točili bencin v avto, so bencin ročno črpali v drugo posodo.

Kraška pokrajina je tuje goste privabljala tudi zaradi ugodne klime, kar je prispevalo k razvoju zdravstvenega turizma, predvsem zdravljenje tuberkuloznih bolnikov in slabokrvnih ter astmatičnih otrok.

Fotografija bencinske črpalke za ročno točenje bencina, ki je bila ob hotelu in restavraciji Pasqualin iz okoli leta 1937 (Arhiv družine Gruden, Cumin pri Gorici).

⁸⁷ *Edinost*, L, 1925, št. 180, 1. 8. 1925, str. 2.

⁸⁸ Kolesarska dirka, *Edinost*, L, 1925, št. 187, 9. 8. 1925, str. 2.

Razglednica kolonije tržiške tovarne, odposlana leta 1940 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

Od leta 1930 je imela tu svoj počitniški dom tovarna mila Ernesto Solway iz Tržiča/Monfalcone, kamor so prihajali otroci delavcev. Nastavljena je bila v nekdanji avstro-ogrski drevesnici, kasneje klavnici, ob današnji hiši družine Kovačič (ob današnji osnovni šoli). Otroci so v poletnem času prihajali v dveh skupinah od 60 do 70 otrok. Vsaka je v Komnu prebivala po mesec dni. Lesena stavba, v kateri so bile kuhinja, jedilnica, spalnica in kopalnica, je imela še ambulantno. Za bolehnije otroke sta skrbela zdravnik in medicinska sestra, celotno skupino so vodile štiri nune. V spomilih vaščanov so ostali njihovi obiski nedeljskih maš, ko so bili vsi otroci oblečeni v bela oblaci. Kolonija je delovala do druge svetovne vojne. Za domače otroke pa je bilo organizirano t. i. poletno varstvo. Da ne bi bili slovenski otroci v času počitnic prepuščeni domači vzgoji, s katero bi zavirali proces potalijančevanja, so se od leta 1935 zbirali v stavbi današnje tovarne Mahle, Letrika (včasih podružnica Iskre Avtoelektrike). Poleg kuhinje in stranišča s kopalnico je stavba imela veliko verando, namenjeno za sončenje in kopanje. Varuške italijanskega rodu so otroke sprejele v jutranjih urah in z njimi preživele do poznega popoldneva. Pozimi je bila stavba zaprta.

Po drugi svetovni vojni se je turistična dejavnost zaradi novih političnih razmer bistveno spremenila. Do petdesetih let, ko se v Jugoslaviji začne gospodarski razvoj, je bil turizem potisnjen v ozadje. Razmere so se začele spreminjati z ustanovitvijo Turistične zveze Slovenije, ki je delovala tudi na Krasu in sodelovala z lokalnimi turističnimi društvi. V Komnu je turistično društvo začelo delovati leta 1956.⁸⁹ Sprva je bilo vključeno v Goriško turistično zvezo, po

ukinitvi Občine Komen leta 1958 pa se je priključilo Koprski turistični zvezi. V Komnu so imeli lasten urad za izdajo prepustnic v maloobmejnem prometu z Italijo in dve menjalnici. V *Turističnem vestniku* iz leta 1959 še beremo, da je društvo veliko skrb posvetilo ureditvi kombinata restavracije in kavarne v Zadržnem domu, kamor je prihajalo zlasti ob nedeljah veliko število Tržačanov. Zavzemali so se tudi za vzpostavitev avtobusne zveze Komna s Trstom ter oplešavo in ureditev vasi Komen in spomenikov iz NOB. Leta 1960 je društvo štel 70 članov.⁹⁰ Danes v Komnu turistično društvo ne deluje več, ravno tako je vas izgubila sloves pomembnega turističnega naselja.

Kulturno življenje

K pestremu vaškemu utripu v prvi polovici 20. stoletja so prispevale številne vaške prireditve in zabave, ki so jih organizirala prosvetna društva. Podobno kot po ostalih krajih Slovenije se je tudi na Krasu večji vzpon društvenih dejavnosti začel po Bachovem absolutizmu (v petdesetih letih 19. stoletja), ko se je društvena zakonodaja močno sprostila in je imelo društveno življenje poseben pomen pri razvoju slovenskega nacionalnega gibanja. V tem obdobju so se po mnogih krajih organizirale čitalnice – društva s kulturnimi in družabnimi nameni. V Komnu je bila prva čitalnica organizirana leta 1867 in je veljala v tem delu Krasa za prvo kulturno-izobraževalno društvo.

V času Kraljevine Italije se je število društev sprva povečalo, saj so predstavljala osrednje slovensko

⁸⁹ *Primorske novice*, XII, 1958, št. 23, 6. 6. 1958, str. 5.

⁹⁰ *Turistični vestnik*, 1959, št. 7–8; *Turistični vestnik*, 1961, št. 3.

kulturno in družabno središče in pomembno vplivala na razvoj in utrjevanje narodne zavesti z željo, da bi se še vedno, kljub tuji nadoblasti, ohranjal značaj slovenske dežele. Ker je bilo to v neskladju s takratno fašistično politiko, so bila slovenska društva trn v peti takratnih oblasti.

Med vojnama so društva delovala pod okriljem dveh takratnih glavnih primorskih političnih organizacij: krščansko-socialnega političnega društva Edinost iz Gorice, ki je izdajalo časnik *Goriška straža*, in liberalnega političnega društva Edinost iz Trsta, ki je izdajalo dnevnik *Edinost*. Aktivni sta bili tudi liberalno telovadno društvo Sokol, ki je delovalo pod okriljem Sokolske organizacije iz Gorice, in Prosvetna zveza iz Gorice, ki je delovala pod okriljem katoliškega tabora in izdajala časopis *Naš čolnč*.

Programi kulturnih prireditev, ki so jih organizirala društva, so bili večinoma sestavljeni iz poučnih dramskih iger, recitiranja pesmi slovenskih in italijanskih ustvarjalcev, petja in igranja lokalne godbe. Po končanem uradnem delu je navadno sledil ples.

Od leta 1885 je v Komnu delovalo Pevsko in bralno društvo Lira.⁹¹ Po znanih podatkih so v obdobju pred prvo svetovno vojno prirejali veliko javnih nastopov in prireditev z dramskimi igrami. Društvo je delovalo tudi po prvi svetovni vojni, o čemer pričča *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem* za leto 1923, vendar zgoraj omenjeni časopisi o njegovem delovanju niso poročali.

Prvi javni nastop po prvi svetovni vojni je priredilo Telovadno društvo Sokol 21. junija 1914. Pripravili so spored s prikazom telovadnih vaj, nato je sledil ples. Zabava se je odvijala na igrišču za telovadbo, t. i. *telovadišču*, ki se je nahajalo ob gozdičku v Cirju.⁹² Pred prvim telovadnim javnim nastopom so prirejali tudi veselice, navadno v društveni dvorani župana Žigona.⁹³ Denar, zaslužen od veselice, so namenili za nakup telovadnega orodja in za ljudsko knjižnico. V njej so imeli na razpolago nad 300 različnih leposlovnih in poučnih knjig, ki so jih vsako nedeljo izposojali od 11. do 12. ure.⁹⁴ Voditelj društva je bil Marijo Volčič. Imeli so tudi moški pevski zbor, ki ga je do leta 1912 vodil Franc Pelikon. Društvo je bilo skupaj s knjižnico od prefekturne oblasti v Gorici razpuščeno konec avgusta 1927.⁹⁵

Na javnem področju je bila zelo dejavna tudi vaška mladina, ki je delovala pod okvirjem liberalno političnega društva Edinost iz Trsta. Dejavnost so bili tako otroci, stari 12, 13 let, kot starejši mladinci.

Medtem ko so otroci svoje prireditve organizirali v šolskem letu, so se prireditve starejših mladincev odvijale za pusta, na velikonočni ponedeljek, v poletnem času, na miklavževo in na silvestrovo. Leta 1925 so organizirali zelo odmevno veseloigro v treh dejanjih *Stari grebi* pisatelj Josipa Štolbe in Frana Govekarja. Prvič so jo uprizorili na velikonočni ponedeljek v dvorani župana Žigona. Igra je bila gledalcem, sodeč po kritiki, zelo všeč, saj je bila dobesečno vzeta iz življenja, katerega nam »zakriva meglena koprena, ki jo prodre le človek z bistrim in jasnim pogledom in čistim ciljem«.⁹⁶ Glavna oseba igre je bila nezakonsko dekle Ema, ki je prišla za gospodinjo k bogatemu gospodu. Igra je povsod požela veliko uspeha, tako na amaterskih kakor tudi na poklicnih odrih. Ob tej priložnosti se je predstavil tudi pevski zbor, ki je med drugimi točkami zapel venček slovenskih narodnih pesmi, medtem ko je povabljeni komenski tamburaški zbor oziroma orkester zatajil.⁹⁷ Naslednje poletje (1926) je na praznik Marijinega vnebovzvetja (15. avgusta) sledila veseloigra *Matiček se ženi*, igra z obilo zabave, razvedrila, smeja in užitka. Javna prireditev se je odvijala na dvorišču družine Kovačič (prostoru gostilne Buža). Dopisnik v časopisu je poročal: »Danes se odprejo zaklopnice smeha, radosti in zadovoljnosti po tolikih žalostnih in težkih dnevih, kajti napoči končno res toliko pričakovani veseli dan 'Veselega dneva'. Težko si je misliti slov. prireditev brez petja, zato pa naj zapojejo komenski pevski zbor, ki nastopi tudi pri pevskih točkah med samo igro«.⁹⁸ Na prireditvah, ki jih je pripravljala vaška mladina, je igral komenski tamburaški zbor iz Tamburaškega društva. Glasbeno skupino so sestavljali domači fantje in dekleta pod vodstvom Jožeta Čebulca. S svojim igranjem so popestrili odmore veselice tudi po okoliških krajih.

V času med vojnama so se prireditve v poletnih mesecih odvijale v borovem gozdičku Cirje, v primeru slabega vremena in v zimskem času pa v Županovi dvorani, ki je bila v lasti takratnega župana Josipa Žigona. Tu so društva imela tudi svoj sedež, kjer so med drugim prirejala predavanja, občne zборе in drugo. Ker je prostor postal premajhen (del dvorane je župan predelal v pekarno in trgovino), so se za pridobitev večjega prostora pojavile precejšnje ovire. Sledec po članku v časopisu *Edinost* iz leta 1925 so za rešitev prostorske stiske predlagali naslednje ukrepe: »Komenci v svojem ponosu, društvenem delovanju, smislu za družabno življenje in podjetnost naj bi z obveznim delom vsakega člana, pa naj bo ta kmet, uradnik, tovarniški delavec, trgovec ali posestnik opravil predpisano število ročnih delovnih ur. Te bi prišle na vrsto šele zvečer in ponoči, ker je članstvo tekom dneva zaposleno, da si služi vsakdanji kruh za obstanek posameznikov in njihovih družin. Za Komence je edini izhod obvezno delo ali

⁹¹ Sedež društva je bil v komenski čitalnici, ki se je nahajala na ulici Cesare Battisti pri družini Pipan (po domače *Obribtarjevi*, h. št. 25). Društvo je bilo naročeno na več takratnih časopisov.

⁹² *Telovadišče* se je nahajalo ob nekdanji drevesnici iz časov Avstro-Ogrske (poleg današnje hiše družine Kovačič pri osnovni šoli).

⁹³ *Soča*, XLI, 1911, št. 77, 8. 7. 1911, str. 4.

⁹⁴ *Edinost*, L, 1925, št. 252, 25. 10. 1925, str. 3.

⁹⁵ *Edinost*, LII, 1927, št. 213, 7. 9. 1927, str. 2.

⁹⁶ *Edinost*, L, 1925, št. 95, 23. 4. 1925, str. 2.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ *Edinost*, LI, 1926, št. 194, 15. 8. 1926, str. 3.

Fotografija komenske mladine iz leta 1925 (Arhiv družine Volčič, Komen 50).

denarni prispevek. Oblika zveze je lahko na združeni ali pa na delniški podlagi. Pomnijo, da se dajo narediti vsa večja in vsem koristna dela le z združenimi močmi in z vzajemno podporo, kajti le v edinosti je uspeh. Zato naj priskočijo na delo in podporo vsi, tako fizične kakor tudi juridične osebe. V Komnu imamo dve posojilnici in branilnici, ki naj bi naredili poleg drugih korporacij; tudi svojo okolici primerno dolžnost za občinski in javni blagor.⁹⁹ Vendar želja po novi društveni dvorani do let po drugi svetovni vojni ni bila nikoli uresničena. V tridesetih letih 20. stoletja je iz nekdanje Županove dvorane postal Dopolavoro, kjer so fašisti prirejali plesne zabave. S kulturnim delovanjem so po prepovedi delovanja slovenskih društev nadaljevali le v župnišču, kjer je bila dovoljena slovenska beseda.

Predstavitve nekdanjega vaškega utripa zaključujemo z vaškim praznovanjem ter kramarskimi in živilskimi sejmi. V času med obema vojnama sta se živinska sejma odvila na sv. Jožefa (19. marec) in sv. Martina (11. november), kramarski pa na sv. Jurija (23. aprila), ko so praznovali tudi god vaškega patrona. Po pripovedovanju so imeli zjutraj slovesno mašo, kjer je včasih maševalo kar štirinajst duhovnikov iz cele komenske dekanije. Maše so se udeležili tako domačini kot njihovi sorodniki. Sledil je sejem, ki se je odvijal na prostoru tik ob cerkvi – *kalvarici*. Največ stojnic je bilo namenjenih otrokom, ki so lahko dobili igrače, piščali, razne obeske ter zapestnice za dekleta, lectova srca, medenjake in drugo. Gospodinje so lahko kupile metrsko blago za šivanje, čevlje gospoda Živca, moške srajce idr. Kmetje pa orodja za kmetijstvo, kot so kose, orodja za okopavanje in drugo. Sejmarji so se lahko pogostili z okusnimi piškoti in kolači vašcanke gospe

Marije Kovačič (po domače *Klajkne*), ki je bila v vasi poznana kot zelo dobra slaščičarka. Po prvi svetovni vojni so s sejmarskim življenjem začeli leta 1920. Po drugi svetovni vojni se je po pripovedovanju nekaj let ohranil le živinski sejem.

Sklepne misli

Zgodovina vsakdanjega načina življenja v Komnu iz prve polovice 20. stoletja nam pokaže, da je razvoj vasi sledil širšim družbenopolitičnim in gospodarskim razvojnim procesom, vendar hkrati kazal lokalne specifičnosti. Za Komen je od nekdanj veljalo, da je bilo tu kmetijstvo slabše razvito kot v okoliških vaseh in prebivalstvu v obdobju do druge svetovne vojne ni prinašalo glavnega zaslужka. Mnogi krajanji so možnosti za lažje preživetje iskali v drugih dejavnostih, kot so bile trgovina, domača obrt, zlasti pa turizem (gostinstvo, turizem na kmetijah). Zaradi vse večjega števila tujih obiskovalcev so se Komenci tudi socialno in kulturno razvijali. Poskrbeti so morali za red in higieno, razviti gostoljubnost do tujcev in medsebojno pomoč. Čeprav komenskega turizma iz časa med prvo in drugo svetovno vojno nikakor ne morem primerjati z zahtevami in pogoji za razvoj sodobnih turističnih vsebin, bi vendarle lahko tudi danes mnogim Komencem turizem predstavljal dodaten vir za lažje preživetje. Včasih so bili turisti zadovoljni že s tem, da so odšli od doma, se sprehajali po svežem zraku, obiskovali dobre gostilne. Danes je postal turist veliko bolj zahteven, kritičen, večji potrošnik in želi od turistične ponudbe vedno več različnih aktivnosti, aranžmajev in zanimivosti. Vendar osnivanje novih aktivnosti na praksah, ki so bile razvite že v preteklosti (prim. turizem na kmetijah, zdravilni turizem),

⁹⁹ *Edinost*, 4. oktober 1925, št. 234, leto L, str. 2, 3.

bi novim vsebinam dajalo večjo verodostojnost in pristanost, predvsem pa zanimivo lokalno zgodbo, ki bi temeljila na že preverjeni in izkušeni tradiciji kraja.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
Državni tehnični urad Trst; popis nepremičnin
Goriške pokrajine, občina Komen, t. e. 64–68.

USTNI VIRI

Buda Alojz (1932), Gorjansko 47, intervju 2004.
Budal Elda (1937), Komen 137a, intervju 2002.
Budal Jože (1937), Komen 137a, intervju 2002.
Godnič Vilma (1942), Komen 115, intervju 2002.
Grgič Vanda (1926), Gorjansko 93, intervju 2004.
Gruden Ivo (1931), Crmin pri Gorici, intervju 2002.
Jazbec Anči (1924), Komen 123, intervju 2002.
Kovačič Danilo (1921), Komen 5, intervju 2002, 2007.
Kovačič Zora (1926), Komen 61, intervju 2002.
Pipan Jože (1932), Komen 25, intervju 2002.
Pipan Mara (1936), Komen 25, intervju 2002.
Švara Emil (1942), Komen 120a, intervju 2007.
Zega Alojz (1933), Komen 14, intervju 2002, 2007.

ČASOPISI

Edinost, 1920–1928.
Goriška straža, 1918–1928.
Primorske novice, 1958.
Soča, 1910–1914.
Turistični vestnik, 1959, 1961.

LITERATURA

Abram, Jožef: *Kobjeglava in Tupelče skozi čas*. Kobjeglava: KUTD Kraški slavček, 2014.
Barbič, Ana: *Izzivi in priložnosti podeželja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
Birsar, Iris: *Orlek in Orlečani*. Orlek, Vremski Britof: samozaložba, 2012.
Božič, Luka idr.: *Zadružni dom v Komnu*. Komen: Osnovna šola Komen, 2006.
Budal, Jože idr.: *Komen skozi čas in običaje*. Komen: Občina Komen, 1997.
Čibej, Nada: Komen v arhivskem gradivu. *Kras, revija o Krasu in krasu*, 83/84, 2007, str. 36–39.
Davis, C. James: *Vzpon z dna*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.
Fakin Bajec, Jasna in Saša Istenič Poljak: Kako s pomočjo kulturne dediščine doseči trajnostni razvoj podeželja? *Novo razvojne perspektive* (ur. Janez

Nared, Drago Perko, Nika Razpotnik Visković). Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 173–180.
Fakin Bajec, Jasna: Iz življenja prosvetnih društev v Komnu in bližnjih kraških vaseh v prvi polovici 20. stoletja. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 4/2007, str. 24–30.
Fakin Bajec, Jasna: *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
Fakin Bajec, Jasna: Življenje in delo duhovnika Bogumila Némca v župniji in dekanijem uradu Komen v letih 1922–1931. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 8/2011, str. 11–16.
Fakin, Jasna: *Komen – »kraški Pariz«; Razvoj turizma v Komnu in okoliških kraških vaseh v času med prvo in drugo svetovno vojno*. Diplomski naloga. Ljubljana: Oddelek za zgodovino in Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2002.
Fakin, Jasna: *Komen in njegova zgodovina na starih razglednicah*. Proseminarska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 1997.
Grželj, Vladimir: *Kronika Hrpelje: ob 700-letnici prve pisne omembe Hrpelje*. Hrpelje: Kulturno zgodovinsko društvo, 2004.
Guštin, Mitja (ur.): *Volčji Grad*. Komen: Občina Komen, 2012.
Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Primorska: Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 2001.
Jackson, Andrew: Local and Regional History as Heritage: The Heritage Process and Conceptualising the Purpose and Practice of Local Historians. *International Journal of Heritage Studies*. 4/4, 2008, str. 362–379.
Kacin-Wohinz, Milica: Primorski Slovenci in italijanska država. *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU* (ur. Bogo Grafenauer idr.). Ljubljana: SAZU, Razprave 17, 1994, str. 165–173.
Karnel, Davor: *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2003.
Klavora, Marko: Intervju in ustna zgodovina: pričevanje ali pripoved. *Acta Histriae*, letn. 20, št.1/2, 2012, str. 121–136.
Kos, Milko: Kmet na Krasu. *Razgledi* 7, 1952, str. 226–237.
Levi, Giovanni: *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
Makuc, Dorica: *In gnojili boste nemško zemljo*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1990.
Marušič, Branko: Na Krasu od pozne antike do današnjih dni. *Kras, pokrajina, življenje, ljudje*. (ur.

- Andrej Kranjc idr.) Ljubljana: Založba ZRC, str. 164–191.
- Paschini, Pio: *Storia del Friuli. Udine: Arti grafiche Friulane, 1975.*
- Patat, Luciano: *Il Duce ha sempre ragione: il fascismo in provincia di Gorizia e nella bassa Friulana. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«, 2009.*
- Pavšič-Milost, Aleksandra: *Zadružni dom – naš ponos (katalog ob razstavi). Nova Gorica: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, 1996.*
- Potokar, Klelija: *Divoča na stičišču poti. Ilirska Bistrica: Borovci, 2011.*
- Potokar, Klelija: *Kačiče na Krasu. Kačiče-Pared: samozaložba, 2005.*
- Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem (1894, 1899, 1901, 1906, 1911, 1923), URN:NBN:SI:DOC-GXYG5IJF iz <http://www.dlib.si>; Ogled: 27. 6. 2015.*
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Ljubljana: Matica Slovenska, 1892.*
- Skrinjar, Pavel: *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa. Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2006.*
- Specijalni repertorij krajev na avstrijsko-ilirskem Primorju. Dunaj: Alfred Hölder (založnik), Vir: <http://www.sistory.si/SISTORY:ID:835>; Ogled: 3. 9. 2015.*
- Studen, Andrej: *Iz avanturizma v turizem. Razvoj turizma v Sloveniji: zbornik referatov (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarevič). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 96–104.*
- Širok, Kaja: *Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.*
- Štolfa, Boštjan: *Kulturni, gospodarski in politični utrip Komna v II. polovici 19. stoletja. Kras, revija o krasu in Krasu, št. 46, 2001, str. 36–41.*
- Uršič, Ivanka in Doroteja Jazbec (ur.): *Iz požganih domov v izgnanstvo: Divči, Jablanec, Komen, Mali Dol, Tomačevica: spominski zbornik. Komen: Krajevna skupnost, 1994.*
- Verginella, Marta: *Zgodovinska in politična raba pričevalca. Acta Histriae, letn. 20, št. 1/2, 2012, str. 107–120;*
- Vidmar, Cvetko: *Od prvih zametkov ljudske oblasti do današnje komune. Goriški zbornik 1948–1968. Nova Gorica: ČZP Delavska enotnost Ljubljana, 1968, str. 20–37.*
- Vidrih Lavrenčič, Liljana in Metka Nusdorfer Vuksanovič: *Občine na Goriškem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne (katalog ob razstavi). Nova Gorica: Pokrajinska arhiv, 1986.*
- Vodopivec, Peter: *Od Poblinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan, 2007.*

S U M M A R Y

Komen – the Paris of the Karst. Interpretation of local history based on oral and newspaper sources from the first half of the 20th century.

The main purpose of this article is to present the local history of the village of Komen in the first half of the 20th century, during which its inhabitants lived under the sceptre of two governments: the Austro-Hungarian and Italian. Since in the Second World War, Komen and three neighbouring villages burnt down and the village, familiar, community, church and school archives were destroyed, the interpretation of local history is presented on the basis of the analysis of oral and newspaper sources as well as preserved old postcards. The article expands some historical findings that the villagers themselves made in the 1990s, on Komen's two major anniversaries (50 years since the village burnt down and 750 years since its first mention in historical sources), and as unschooled historians opened a discourse on the importance of local history to strengthen the collective village identity and preserve its memory for future generations. Moreover, given that after the postmodernist shift, local history has vastly contributed to the development of tourism contents and promotion of sustainable development policy, the presented interpretation may also provide the basis for new innovative ideas of how the life of the village may be further improved in the future. Special focus is on the development of the municipal administration, economy, tourism and cultural life.

Before the Second World War, Komen was an important administrative and economic centre of the Karst region, which formed part of the province of Gorizia-Gradisca under Austria-Hungary and of the province of Gorizia in the interwar period. Until 1926, the municipality of Komen was led by Slovenian mayors, with Mayor Josip Žigon figuring most prominently in popular memory. Žigon brought economic development to the village, by providing it with the first electric lighting in the Karst in 1926. Electrical power was provided by an engine that stood in the location of the former steam mill, sawmill and iron works owned by Dominik Gaspari. Žigon also endeavoured for a good road connection, particularly to Tržič/Monfalcone, considered the second Trieste by the local inhabitants of the lower Karst. Komen also had a post office, a notary's office, a school and a magistrate's court for misdemeanours and minor offences. After 1926, the mayoral function was taken over by podestàs, most of whom were of non-Slovenian descent. Widespread municipal

administration under the Italian state imposed higher municipal and supplementary taxes on the local population than that of Austria-Hungary. During the period between the two wars, when many farms were crushed by heavy financial burden and poor harvest, local inhabitants nonetheless managed to derive some sustenance from cottage industry, shops, taverns and farming tourism. The interwar Komen was a renowned tourist destination, billed in the then press as the Paris of the Karst, and was an especially popular destination among less wealthy citizens of Trieste, Venice and Udine/Videm. Komen developed so-called summer freshness, i.e. a way of spending summer days outdoors, walking and sitting about in nearby forests and farm gardens. Some travellers retreated into cheaper inns, others found lodging with the local inhabitants who put their bedrooms up for rent. The restaurant and hotel Pasqualin, Muha and cart-drivers' Buža were the favourite food and lodging establishments among travellers. The village also became a blooming health retreat for patients with tuberculosis, as well as children suffering from anaemia and asthma. From 1930 onwards, Ernesto Solvay soap factory from Tržič/Monfalcone had its vacation house here, annually hosting up to 140 children.

Further adding to the dynamic village life in the first half of the 20th century were numerous village festivities and fetes that were organised by educational societies and youth. Albeit at odds with the authorities in the interwar period by refusing to comply with the then Fascist policy, the aforementioned societies contributed enormously to the cultural and social development of the Karst countryside. Komen had an active Singing and Reading Society Lira, Gymnastics Society Sokol and a Tambura Society.

After the Second World War, the ravaged Komen adopted a different line of economic and political development and began to lose its role as the administrative and economic centre of the Karst, as well as its primacy as a tourist destination. The latter was mainly due to the predominant socialist policy of mass tourism, which in the Karst concentrated in Lipica, Škocjan Caves and partly Štanjel. The recent development of the so-called ecological, cultural and active tourism, however, presents many Komen's inhabitants with the opportunity for further development, especially because it will allow them to build their business story on the time-honoured and time-tested tradition of their village.